

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

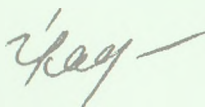
ЙОВЕНКО ЛАРИСА ІВАНІВНА

УДК 37(477)"19"

**ОБРАЗ ГЕРОЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ТА ЙОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЯ В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ
XX СТОЛІТТЯ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Умань – 2018

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасна суспільно-політична, соціально-економічна ситуація вимагає пошуку нових підходів до формування особистості ХХІ століття – людини-гуманіста, демократа, професіонала, інтелектуала, патріота з високим рівнем національної свідомості та громадянської культури. Виховання такої людини можливе за умови якісного використання розвивально-виховного, ціннісно-об'єднувального потенціалу освіти як провідного чинника розвитку суспільства. Важливість вирішення означеної проблеми підкреслюється в «Білій книзі національної освіти в Україні» (2010), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки (2013), «Концепції розвитку освіти України на період 2015 – 2025 років» (2014), Концепції «Нова українська школа» (2016), Законах України «Про вищу освіту» (2014), «Про освіту» (2017) та інших нормативно-правових документах.

Вибір Україною першочергових шляхів економічного, політичного і суспільного розвитку вимагає створення науково-теоретичного підґрунтя для формування нової особистості як патріота України, проведення ґрунтовного наукового аналізу національного та загальнолюдського факторів у структурі категорії «герой» як ідеальної особистості, з'ясування причин і наслідків її еволюції на різних етапах історії, що знайшло втілення в літературі, мистецтві, законодавчих і нормативних джерелах. Зокрема, у Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015) наголошено на необхідності створення умов для популяризації кращих здобутків національної культурної і духовної спадщини, героїчного минулого і сучасного українського народу.

Вагомий педагогічний потенціал у вихованні особистості має образ героя в українській літературі. Історичні процеси, які відбувалися на території України, сприяли виникненню пасіонарного типу національного героя, що відображено у фольклорі і творах класичної вітчизняної літератури. Однак сьогодні занепала якісна літературна освіта як потужне джерело формування духовно-моральних цінностей, героїко-патріотичного виховання, творення інтелектуальної еліти нації.

Ефективним засобом розвитку національної самосвідомості молодих поколінь, героїко-патріотичного виховання є шкільні підручники з української літератури, які мають чітку національну специфіку, що простежується в інтерпретаційних підходах, дидактичному апараті тощо. Методично-змістове наповнення підручників ілюструє особливості суспільно-політичного та культурного розвитку держави, погляди, моральні смаки їх упорядників. Різні педагогічні системи продукували підручники, що відображали актуальні у той чи інший історичний період освітньо-виховні завдання, які поставали перед школою.

Ґрунтовне вивчення образу героя та його інтерпретації в шкільних підручниках ХХ століття є важливим джерелом розроблення стратегії сучасної системи освіти, зокрема й літературної, необхідною базою наукового пізнання, на ґрунті якого виникають нові освітньо-виховні концепції. Недостатнє використання героїчного образу як засобу формування патріотичних рис особистості українця, з одного боку, та активна експлуатація образу героя – борця за суспільні ідеали – тоталітарним режимом, з іншого, вимагають аналізу, переосмислення та адаптування до сучасних умов педагогічного досвіду попередніх років.

Екскурс у проблему інтерпретації образу героя в шкільних підручниках з української літератури ХХ століття корисний, а також має вагомий внесок у поглиблення знань про історію педагогіки, а й має вагомий внесок у покращення шляхів розвитку сучасної літературної освіти, удосконалення навчальних книг тощо.

Історико-педагогічна проблема образу героя в українській літературі та його інтерпретації в шкільних підручниках ХХ століття має міждисциплінарний характер, що охоплює історіографічний доробок таких наук, як педагогіка, історія, філософія, культурологія, літературознавство, мовознавство та ін.

Аналіз перших писемних пам'яток, літературних творів, педагогічних праць засвідчив, що засади формування ідеальної особистості визначено ще за часів Київської Русі, що виявилось у творах усної народної творчості (кавках, билинах, історичних піснях та народних думах), літописних джерелах («Изборник Святослава», «Слово о законі и благодати» Іларіона, «Слово про киягів», «Сказаніє про Бориса і Гліба», «Повчання» Володимира Мономаха, «Галицько-Волинський літопис»), творах К. Туровського, «Слові о полку Ігоревім», у педагогічних теоріях і літературній спадщині XVI – XIX століть (моральних літописках (Грабянки, Величка, Самовидця), «Історії Русів», творах Павла Фуєнпа, І. Вишенського, Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, Лесі Українки, І. Франка та ін.

Кінець XIX – початок ХХ століття позначився виникненням образу лицаря, патріота, борця за незалежність, інтелігенту (у творах Б. Грінченка, М. Вороного, О. Кобиланської, І. Нечуя-Левицького, Д. Дашкого, Лесі Українки, І. Франка).

У ХХ столітті (1920 – 1990 рр.) творився новий тип героя – «радянський» – червоноармієць, трудівник, готовий до самопожертви (В. Винниченко, А. Головка, М. Стельмах та ін.). 1991 – 1999 рр. позначилися дегероїзацією суспільного життя та літературного простору, а в останні роки (2014 – 2017 рр.) популяризується образ героя-сучасника – захисника суверенітету України, героя Небесної сотні, воїна АТО, «кіборга» (Ю. Лойко, Г. Фімін та ін.).

Упродовж ХХ століття образ героя зазнавав змін і в педагогічній думці. Із 20-х рр. поступово зникала потреба в особистості, вірній національним ідеалам, творився новий ідеал людини – радянської, здатної віддати життя за Батьківщину та працювати для її розквіту.

Вагомий внесок у дослідження та розробку філософських засад, структури та змістової наповненості виховного ідеалу українців здійснили відомі педагоги: Г. Ващенко (простежив трансформації виховного ідеалу героїчної особистості в процесі історичного аналізу творів словесного мистецтва («Виховний ідеал», «Виховання волі і характеру»)); В. Сухомлинський (присвятив численні праці формуванню національної ідентичності в часи панування радянської ідеології, вихованню на прикладах життя та подвигів героїв, а також формуванню літературної сфери як регулятора людської поведінки («Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Слово про слово») та ін.).

Ідеї вітчизняних педагогів ХХ століття та митців слова щодо формування досконалої особистості знайшли продовження в сучасній педагогічній думці. У працях українських науковців розкрито окремі аспекти дослідження образу героя. Зокрема, здійснено теоретичний аналіз новітніх тенденцій вітчизняної педагогічної науки (О. Вишневіський, С. Гончаренко, Л. Єршова, В. Коваль, В. Кузь,

Е. Панасенко, О. Савченко, М. Стельмахович, О. Сухомлинська та ін.); формування виховного ідеалу (Л. Ершова, Н. Калита, Л. Ляхоцька, Л. Мафтин, Н. Опанасенко, І. Підласий та ін.); педагогічних технологій формування творчої особистості учня в цілому (С. Бондар, Ю. Краснов, С. Сисоева, Л. Пироженко, О. Пометун та ін.) та в системі літературної освіти зокрема (А. Ситченко, В. Шуляр та ін.); формування особистості засобами української літератури (Л. Базиль, І. Вавілова, М. Вовк, О. Вовк, Д. Дроздовський, Г. Ключек, Л. Маляр, Л. Пархета, А. Сафонова, Г. Ткаченко, О. Фізеці та ін.) та засобами міждисциплінарних досліджень (Л. Скуратівський, Б. Степанишин, Г. Токмань та ін.).

Важливими для дослідження проблеми образу героя в українській літературі стали наукові розвідки вчених-педагогів, які розглядають актуальні питання різних напрямів виховання: громадянського, патріотичного (Л. Алімова, А. Афанас'єв, І. Бех, В. Кіндрат, В. Кремінь, І. Кучинська, І. Охріменко, Ю. Руденко, Г. Суховершко, О. Шестопалюк); духовно-морального (В. Андрущенко, О. Балакірєва, М. Боришевський, В. Будак, В. Ворожбіт, Р. Зозуляк, І. Зязюн, К. Каліна, Р. Коровіна, Е. Помиткін, М. Прищак, Н. Ротченкова, В. Слінчук); національного (Р. Антонюк, В. Барановський, Г. Дежнюк, Л. Левицька, О. Петренко, Й. Сележан, О. Сухомлинська, І. Хлестун, П. Щербань).

Окрему історіографічну групу становлять праці, присвячені: історії розвитку шкільних підручників як соціально-педагогічного феномену (Л. Березівська, В. Булгакова, Л. Височан, О. Жосан, Я. Кодлюк, Г. Розлуцька, І. Смагін, О. Сухомлинська та ін.); проблемі становлення і розвитку навчальної книги з української літератури, національній спрямованості її змісту (Л. Базиль, Н. Богданець-Білокаленко, Н. Волошина, Н. Кузьменко, Г. Токмань та ін.).

Проведений історіографічний аналіз праць засвідчив, що у вітчизняних дослідженнях виявлено фрагментарність та безсистемність щодо вивчення проблеми формування патріотизму та героїчних рис особистості, а також нестачу розробок ефективних шляхів популяризації і впровадження досвіду національно-патріотичного виховання молодого покоління засобами української літератури.

Отже, проблема образу героя в українській літературі та його інтерпретації в шкільних підручниках ХХ століття комплексно і системно ще не досліджувалася.

Актуальність дослідження, присвяченого інтерпретації образу героя у змісті шкільних підручників з української літератури, зумовлена наявністю та необхідністю подолання низки *суперечностей* на соціальному, освітньо-політичному, літературно-освітньому, історико-педагогічному й особистісно-розвивальному рівнях, а саме:

- усвідомленням вагомості прикладу для наслідування у освітньому процесі та відсутністю чітко визначених рис образу героя, критеріїв його позитивного оцінювання на індивідуальному, суспільному та державному рівнях;

- визнаною суспільством необхідністю виховання національно свідомих громадян з високим рівнем патріотизму та недостатньою наповненістю шкільних підручників (зокрема з української літератури) матеріалом національно-патріотичного спрямування;

- нагальною потребою формування героїчних рис сучасного захисника незалежності України та недостатньо вивченим історико-педагогічним досвідом

патріотичного виховання засобами української літератури з метою його впровадження в сучасний освітній процес.

Отже, актуальність порушеної проблеми та ~~недостатня її~~ розробленість в історико-педагогічному, науково-теоретичному і практично-педагогічному аспектах зумовили вибір теми дослідження – «Образ героя в українській літературі та його інтерпретація в шкільних підручниках ХХ століття».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано згідно із науковою темою кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання «Удосконалення змісту підготовки вчителів української мови та літератури на засадах етнокультурних традицій українців» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (реєстраційний номер 0111U007555) та держбюджетною темою «Професійна підготовка майбутніх учителів-словесників на засадах українознавства» (державний реєстраційний номер 0114U000498), яка виконувалася у 2013 – 2016 рр.

Тему дисертаційної роботи затверджено вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 2 від 24 вересня 2012 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології НАПН України (протокол № 10 від 18.12.2012 р.).

Мета дослідження – виявити і розкрити тенденції розвитку образу героя в художніх творах, що вивчалися у середніх навчальних закладах упродовж ХХ століття, його інтерпретації в шкільних підручниках окресленого періоду та визначити перспективи впровадження виховного потенціалу національного героя української літератури в сучасний освітній процес.

Відповідно до теми та мети визначено такі завдання дослідження:

1. Окреслити історіографію проблеми та проаналізувати джерельну базу дослідження.
2. Визначити теоретико-методологічні основи дослідження та поняттєво-категоріальний апарат проблеми висвітлення образу героя в українській літературі, його інтерпретації в шкільних підручниках ХХ століття.
3. З'ясувати історико-педагогічні передумови творення образу героя в українській писемній літературі ХІ – ХХ століть.
4. Охарактеризувати зміст виховання героїчної особистості у спадщині українських педагогів ХХ століття.
5. Обґрунтувати періодизацію розвитку образу героя в шкільних підручниках з української літератури ХХ століття та розкрити історико-педагогічні тенденції досліджуваного процесу.
6. Здійснити історико-педагогічні рефлексії щодо образу героя у контексті шкільного курсу української літератури.

Об'єкт дослідження – образ героя в українській художній та навчальній літературі ХХ століття.

Предмет дослідження – історико-педагогічні періоди і тенденції образу героя в українській літературі та його інтерпретація в шкільних підручниках з української літератури у досліджуваній період.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період ХХ століття.

Нижня хронологічна межа – 1902 р. – зумовлена появою першого українського підручника з української літератури (автор Й. Застирець).

Верхня хронологічна межа – 1999 р. – ознаменована розробкою підручників, які ілюструють вектори ментальної, національної й естетичної інтерпретації літературного образу героя в навчальних книгах перших років незалежності України.

Поза хронологічними межами дослідження здійснювалося визначення передумов творення образу героя в українській писемній літературі та педагогічній думці від XI століття (усна народна творчість, літописні та педагогічні джерела Київської Русі, твори І. Котляревського, Г. Сковороди, Т. Шевченка та ін.).

Територіальні межі дослідження охоплюють українські землі, які входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій, пізніше стали частиною УРСР (з 1937 р.), а з 1991 р. – сучасної української держави.

Концептуальні засади дослідження. В основу дослідження покладено хронологічно-історичний підхід для виявлення образу героя у процесі розвитку словесного мистецтва, відображення цих змін у шкільних підручниках з української літератури ХХ століття.

Системоформувальним концептом дослідження є те, що зміни у трактуванні образу героя в підручниках з української літератури ХХ століття відбувалися згідно із соціально-економічними, політичними та ідеологічними тенденціями кожного історичного періоду та були вагомим засобом виховання патріотизму молодого покоління.

Генералізуюче положення дисертації полягає в тому, що для кожного історико-педагогічного періоду розвитку образу героя в художніх творах, що вивчалися у середніх навчальних закладах упродовж ХХ століття, характерні певні тенденції його інтерпретації в шкільних підручниках, що стали основою для обґрунтованої періодизації досліджуваного явища у єдності 5 періодів: 1-й період – 1900 – 1917 рр.; 2-й період 1917 – 1920 рр.; 3-й період – 1920 – 1960-і рр.; 4-й період – 1970 – 1980-і рр.; 5-й період – 1991 – 1999 рр.

Основоположною ідеєю дослідження стало те, що становлення образу героя в українській літературі та його інтерпретації у шкільних підручниках ХХ століття є культурно-педагогічним феноменом, змістове наповнення якого залежить від державної освітньої політики, стану розвитку суспільства, його культурних особливостей, а також рис окремих освітніх систем.

Термінологічний аналіз ключових понять дослідження свідчить про неоднозначне тлумачення понять «герой», «образ героя» в межах різних історико-педагогічних періодів.

Герой – це пасіонарна особистість, яка уособлює моральні чесноти й етичні ідеали народу, серед яких – боротьба за певні ідейно-світоглядні цінності, переконання тощо, у його вчинках і прагненнях відображається дух нації, епохи.

У дослідженні розглядаємо образ героя як зображення в художньому творі образу цілісної, національно-свідомої особистості, діяння якої спрямовані на боротьбу за рідну землю, народ, його незалежність, що набуває науково-ілюстративних, фактографічних і художніх ознак.

Підручник з української літератури постає як **багатофункціональна** модель певного досвіду, що передусім залежить від педагогічної системи та державної політики конкретної історичної доби, є її своєрідним **відображенням** і впливає на принцип добору авторів та їхніх творів, на аналіз їх змісту, **способи інтерпретації**, а також на методичне забезпечення вивчення навчальної дисципліни.

Концепція дослідження ґрунтується на твердженні про те, що образ героя у шкільних підручниках є наслідком тієї державної освітньої політики та виховного ідеалу, які визначені метою виховання на певному історичному етапі впродовж ХХ століття. А відтак, в образі героя акумулюється змінований соціокультурний ідеал, засобом відображення якого є спеціально дібрані твори української літератури, що вміщено на сторінках підручників. Героїчний образ у дослідженні розглядається як вагомий засіб формування патріотичних рис особистості, що зумовило необхідність визначення ефективних форм його вивчення на уроках української літератури.

Означена основоположна ідея дослідження дає підстави для виявлення і розкриття тенденцій розвитку образу героя в художніх творах, що вивчалися у середніх навчальних закладах упродовж ХХ століття, його інтерпретації в шкільних підручниках окресленого періоду.

Методологічна основа дослідження будувалася на загальнонауковому, загальнофілософському, конкретно-науковому і міждисциплінарному рівнях, що зумовило врахування таких методологічних підходів: *аксіологічного* (для вивчення образу героя в українській літературі в єдності соціального та екзистенційного; для введення в дослідницький простір таких феноменів, як цінність, переживання, ідеал, духовне піднесення, віра тощо; для вивчення образу героя в українській літературі в шкільних підручниках ХХ століття), *системного* (для дослідження становлення образу героя в українській літературі та відображення процесу його розвитку з урахуванням феноменів диференціації та інтеграції), *особистісно-діяльнісного* (для визначення суб'єктності педагогічного процесу, що має значення для інтерпретації образу героя в українській художній та навчальній літературі ХХ століття), *культурологічного* (для розуміння еволюції і трансформації ключових ідей, виявлення глибинних підстав, найбільш значущих тенденцій їх розвитку, зокрема тенденції інтерпретації образу героя української літератури в шкільних підручниках ХХ століття), *ретроспективного* (для вивчення досвіду формування патріотизму, героїчних рис молодого покоління засобами української літератури, аналізу концепцій виховання досконалої людини з метою розробки шляхів формування особистості ХХІ століття як патріота України), *хронологічно-історичного* (для виявлення образу героя на всіх етапах розвитку українського словесного мистецтва, фіксації цих змін у підручниках з української літератури ХХ століття), *порівняльно-зіставного* (для виокремлення періодів та етапів розвитку образу літературного героя та впливу на нього державної політики, визначення особистісних рис героя на кожному з них, перспектив використання здобутків педагогіки ХХ століття у формуванні патріотизму та героїчних рис особистості ХХІ століття) та ін.

Означені підходи ґрунтуються на сукупності методологічних *принципів*, з-поміж яких домінують: історизму, об'єктивності, системності, сутнісного аналізу, єдності логічного й історичного тощо.

Теоретичною основою дослідження стали концептуальні положення новітніх тенденцій вітчизняної педагогічної науки, методології сучасних історико-педагогічних досліджень (О. Вишневський, М. Вовк, С. Гончаренко, Н. Дічек, Л. Єршова, В. Коваль, В. Кремінь, В. Кузь, Е. Панасенко, О. Савченко, М. Стельмахович, О. Сухомлинська та ін.); праці вітчизняних і зарубіжних учених з питань формування особистості засобами української літератури (Л. Базиль, І. Вавілова, М. Вовк, О. Вовк, Д. Дроздовський, Г. Ключек, Л. Маляр, Л. Пархета, А. Сафонова, Г. Ткаченко, О. Фізеші та ін.) та засобами міждисциплінарних досліджень (Л. Скуратівський, Б. Степанишин, Г. Токмань та ін.); праці з історії розвитку шкільних підручників як соціально-педагогічного феномену загалом та становлення і розвитку навчальної книги з української літератури зокрема (Л. Березівська, Л. Базиль, Н. Богданець-Білоskalенко, Н. Волошина, О. Жосан, Я. Кодлюк, Г. Токмань та ін.).

Відповідно до завдань використано комплекс методів дослідження: *загальнонаукових* – логічний, наукової класифікації, систематизації, аналізу і синтезу (для аналізу джерел дослідження та обґрунтування його теоретико-методологічних основ); *історико-педагогічних* – історико-структурний (для характеристики образу героя як складного утворення, що вклучає міфологічні, культурологічні, філософські, літературні та педагогічні складники), парадигмальний (для відстеження змін в еволюції образу героя в контексті політичних, педагогічних та освітніх парадигм); історико-генетичний (для дослідження історії становлення образу героя у вітчизняній літературі та педагогічній думці), історико-компаративний або порівняльно-зіставний (для порівняння інтерпретації образу героя в шкільних підручниках з української літератури у всі періоди його розвитку, зіставлення й порівняння еволюції образу героя в українській літературі, простеження генези поглядів щодо означеної проблеми, здійснення порівняльно-зіставного аналізу шкільних підручників з української літератури у хронологічних межах дослідження); *спеціально-історичних*, які використовуються в історико-педагогічних дослідженнях: метод періодизації (для обґрунтування періодизації інтерпретації образу героя в шкільних підручниках ХХ століття), проблемно-хронологічний (для виявлення особливостей образу героя в українській літературі та його інтерпретації в шкільних підручниках у хронологічних межах дослідження).

Джерельну базу дослідження проблеми образу героя в українській літературі та його інтерпретації в шкільних підручниках ХХ століття становлять:

– *нормативно-правові документи*: накази, розпорядження, постанови органів влади, освітніх керівних установ, рішення засідань комісій, звіти про діяльність департаментів вищої і середньої школи тощо;

– *архівні матеріали*, що зберігаються в державних архівах України: фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (фонди №№ 166, 2201, 2581, 2582), Центрального державного історичного архіву України (фонд № 707), Київського державного музею Т. Г. Шевченка (фонд А-86),

Вінницького обласного державного архіву (фонд № 14), Сумського обласного державного архіву в Конотопі (фонд № 2), Хмельницького обласного державного архіву (фонд № 409), архіву науково-дослідної лабораторії «Етнологія Черкаського краю» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (фонд № 1) та ін.;

– *дидактичні джерела* – навчальні книги з української літератури для середніх класів (156 підручників, хрестоматій, посібників за 1902 – 1999 рр.), програми і плани ХХ – початку ХХІ століття, звіти посадовців, керівників навчальних закладів, у яких є інформація щодо методології, теорії та історії формування образу героя та його інтерпретації в шкільних підручниках ХХ століття;

– *нарративні джерела*: наукові (монографії, сучасні статті з обраної проблематики, матеріали конференцій різних рівнів); літописні; художні (прозові та віршовані твори з української літератури); критичні (огляди наукових статей, рецензії та художні твори); довідково-енциклопедичні; публіцистичні та науково-популярні (мемуари, спогади, щоденники тощо).

Для пошуку нарративних і дидактичних джерел проаналізовано фонди Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, бібліотеки Інституту педагогіки НАПН України, обласних наукових бібліотек Одеси та Львова.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше: виявлено і розкрито періоди розвитку образу героя в художніх творах, що вивчалися у середніх навчальних закладах упродовж ХХ століття, його інтерпретації в шкільних підручниках окресленого періоду;

з'ясовано історико-педагогічні передумови творення образу героя в українській писемній літературі та педагогічній думці ХІ – ХХ століть у контексті розвитку поглядів на досконалу особистість (через образи позитивних героїв-добротворців українських народних казок, звитяжців билин, героїв народних дум та історичних пісень, ідеал людини у літописних джерелах та повчаннях ХІ – ХІV століть, у педагогічних теоріях і літературних творах ХVІ – ХVІІІ століть, концепції героїв у творах І. Котляревського, Г. Сковороди, П. Куліша, Т. Шевченка та інших українських письменників, ідеалізованих героїв «доби соцреалізму» (жовтєнята-герої, комсомольці-герої, комуністи-герої, герої праці та ін.);

на основі хронологічно-історичного та порівняльно-зіставного підходів обґрунтовано періодизацію розвитку образу героя в шкільних підручниках з української літератури ХХ століття у єдності 5 періодів: 1-й період – 1900 – 1917 рр.; 2-й період – 1917 – 1920 рр.; 3-й період – 1920 – 1960-і рр.; 4-й період – 1970 – 1980-і рр.; 5-й період – 1991 – 1999 рр.; розкрито сутність образу героя та його інтерпретацію в шкільних підручниках з української літератури на сучасному етапі (2000 – 2017 рр.);

визначено причини, що впливали на концепцію героя: внутрішньодержавні (правові, освітні, методичні), особистісні (рівень сформованості національної свідомості, громадянської відповідальності, соціальної активності), ідеологічні (вплив державної ідеології, наявність у громадян сформованих політичних переконань); зміст формування героїчної особистості, відображений у спадщині українських педагогів (Г. Ващенко, В. Сухомлинського та ін.);

– *уточнено* ключові поняття дослідження («герой» – пасіонарна особистість, яка уособлює моральні чесноти й етичні ідеали народу, серед яких – боротьба за певні ідейно-світоглядні цінності, переконання тощо, у його вчинках і прагненнях відображається дух нації, епохи; «образ героя» – створення в художньому творі образу цілісної, національно-свідомої особистості, діяння якої спрямовані на боротьбу за рідну землю, народ, його незалежність, що набуває науково-ілюстративних, фактографічних та художніх ознак; «підручник з української літератури» – інформаційна модель певного досвіду, що передусім залежить від педагогічної системи та державної політики конкретної історичної доби, є її своєрідним відображенням і впливає на принцип добору авторів та їхніх творів, на аналіз їх змісту, способи інтерпретації, а також на методичне забезпечення вивчення навчальної дисципліни);

– *подальшого розвитку набули*: аналіз історіографії проблеми та джерельної бази дослідження; історико-педагогічні рефлексії щодо образу героя у контексті шкільного курсу української літератури; концепція героя пасіонарного типу (поєднує кращі людські особистісні якості з цінностями суспільства, що втілено в художніх творах українського народу); ідеї застосування досвіду патріотичного виховання молоді засобами української літератури, що здійснюється на прикладі вивчення образів героїв за допомогою технології розвитку критичного мислення та застосовується для інтерпретаційного аналізу художнього твору.

До наукового обігу введено маловідомі та невідомі архівні документи, історичні факти, пов'язані з проблемою розвитку образу героя в шкільних підручниках з української літератури ХХ століття.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення і висновки дослідження (зокрема, визначені перспективи впровадження виховного потенціалу національного героя української літератури в сучасний освітній процес) можуть бути використані у процесі розв'язання наукових і навчально-методичних завдань у контексті реформування національної освіти.

Теоретико-методологічні засади образу героя в українській літературі та його інтерпретації в шкільних підручниках ХХ століття можуть становити основу для подальших досліджень з історії педагогіки, а також методики навчання української літератури в школі. Матеріали дисертації можуть бути використані в закладах вищої освіти під час розробки навчальних курсів з історії педагогіки, етнопедagogіки, української літератури, методики навчання української літератури в школі, фольклору України, міфології, а також методичних рекомендацій із національно-патріотичного виховання студентської та учнівської молоді.

Основні положення дослідження використано у ході підготовки навчального посібника «Образ героя в українській літературі та педагогічній думці (ХІ – ХХ ст.)» (2017).

Результати дослідження *впроваджено* в освітній процес Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 167-н від 23.10.2017 р.), Хмельницького національного університету (довідка № 164 від 13.09.2017 р.), Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (довідка № 36 від 12.09.2017 р.),

Харківської гуманітарної академії (довідка № 01-13/743 від 13.09.2017 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 173 від 29.08.2017 р.).

Особистий внесок автора в роботах, опублікованих у співавторстві: у навчальному посібнику «Образ героя в українській літературі та педагогічній думці (XI – XX ст.)» (у співавторстві з О. Денисюк) (2017) здобувачем визначено періоди становлення образу героя в українській писемній літературі та педагогічній думці XI – XX століть у контексті розвитку поглядів на досконалу особистість (авторський внесок – 5 др. арк.).

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження оприлюднено на конференціях та семінарах різного рівня:

міжнародних – «Тарас Шевченко і світова україністика: історичні інтерпретації та сучасні рецепції (до 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка)» (Київ, 2013), «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: розвиток творчої особистості» (Кіровоград – Павлиш, 2013), «Мистецтво у контексті освітньої парадигми: вітчизняний та зарубіжний досвід» (Умань, 2013), «Тарас Шевченко в культурному мегапросторі: історична постать, віхи творчості, дискурс» (Умань, 2014; 2015), «Дидактика Яна Амоса Коменського як універсальне мистецтво надання та здобуття освіти» (Умань, 2014), «Міжнародний освітній конгрес» (Київ, 2014), «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Київ, 2014 – 2016), «Теоретико-методологічні аспекти мистецької освіти: здобутки, проблеми та перспективи» (Умань, 2014–2017), Scientific and Professional Conference Modern problems of education and science (Будапешт, Угорщина, 2014; 2015), «Образование и наука без границ: социально-гуманитарные науки» (Орел, Росія, 2015), «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» (Кам'янець-Подільський, 2015), «Павло Тичина: розп'яття на хресті слави» (Умань, 2016), «Розвиток мислення у процесі формування професійної філологічної компетентності майбутнього вчителя» (Суми, 2016), «Багатомовна й рідномовна освіта у контексті сталого розвитку суспільства» (Умань, 2017), «Формування особистості в багатоступеневій системі освіти: досвід, реалії, перспективи» (Умань, 2017), «Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи» (Умань, 2017), «Інновації у вищій освіті: здобутки та перспективи» (Умань, 2017);

всєукраїнських – «Павло Тичина – поет, перекладач, педагог, фольклорист, громадський діяч» (Умань, 2012), «Українська педагогіка 1920-х років – сучасні оцінки і виміри» (Умань, 2012), «Теоретико-методологічні аспекти мистецької освіти: здобутки, проблеми та перспективи» (Умань, 2012; 2013), «Християнські цінності в системі освіти: теорія, традиції, практика» (Умань, 2012; 2013), «Пам'яті Олексі Воропая (1913 – 1986)» (Умань, 2013), «Сучасні технології розвитку професійної майстерності майбутніх учителів» (Умань, 2013), «Риторична освіта молоді: сучасні оцінки і проєкції на майбутнє» (Умань, 2013), «Творча спадщина Тараса Шевченка як чинник національно-патріотичного виховання майбутніх учителів мистецьких дисциплін» (Умань, 2014), «Розвиток національно-мовної особистості в умовах неперервної освіти: надбання, реалії, перспективи» (Умань, 2014 – 2016), «Сучасні стратегії розвитку хореографічної освіти» (Умань, 2014; 2016), «Формування мовної особистості в контексті багатоступеневої національної

освіти» (Умань, 2015), «Теорія і практика підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання з української мови та літератури» (Умань, 2016; 2017), «Становлення майбутнього вчителя-філолога у процесі вивчення регіонального фольклору» (Умань, 2016), «Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського – джерело формування українськомовної особистості» (Умань, 2016), «Поділезнавчі фольклористичні читання» (Кам'янець-Подільський, 2016), «Слов'янська філологія: історія, сьогодення, перспективи» (Умань, 2016), «Творчість Т. Г. Шевченка в контексті сучасної освітньо-наукової парадигми» (Умань, 2017), «Формування національно-мовної особистості в контексті багатоступеневої національної освіти» (Умань, 2017), «Естетичні засади розвитку педагогічної майстерності викладачів мистецьких дисциплін» (Умань, 2017);

регіональних – «Творча спадщина Миколи Руденка у запитах XXI століття» (Умань, 2015), «Проблеми сучасного українознавства в умовах глобалізації» (Умань, 2015), «Формування етнокультурної компетенції майбутніх учителів-філологів у процесі вивчення дисциплін українознавчого циклу» (Умань, 2016), «Підготовка майбутніх учителів-філологів до організації культурно-дозвілєвої діяльності учнів» (Умань, 2016), «Мистецькі обрії сучасного глобалізованого суспільства» (Умань, 2016), «Застосування інноваційних технологій при викладанні професійно-орієнтованих дисциплін для студентів-філологів з урахуванням предметної специфіки» (Умань, 2016), «Літературне краєзнавство в сучасній школі: стан, проблеми, перспективи» (Умань, 2016), «Моральні імперативи репертуару традиційного українського кобзарства» (Умань, 2016), «Ідейно-теоретична спадщина В'ячеслава Липинського: державництво та націєтворчість (до 135-річчя від дня народження)» (Умань, 2017), «Проблеми підготовки майбутнього вчителя-філолога до українознавчої роботи у школі» (Умань, 2017).

Результати дослідження обговорювалися й дістали позитивну оцінку на засіданнях кафедри педагогіки та освітнього менеджменту, кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання, звітних наукових конференціях Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (2012 – 2017).

Публікації. Результати дослідження відображено у 37 наукових працях (36 одноосібні), серед яких: 1 монографія, 25 статей, що відображають основні наукові результати дослідження, з них 4 – у зарубіжних періодичних фахових виданнях, 9 – апробаційного характеру, 2 – додатково відображають наукові результати дисертації.

Кандидатську дисертацію «Підготовка студентів-філологів вищого педагогічного навчального закладу до родинного виховання» за спеціальністю 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти захищено у 2006 році; її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається із вступу, п'яти розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (905 найменувань, з них 26 – архівних джерел), 17 додатків на 66 сторінках. Загальний обсяг роботи – 545 сторінок, із них основного тексту – 406 сторінок. Робота містить 12 таблиць, 13 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обгрунтовано актуальність проблеми дослідження і ступінь її розробленості; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, територіальні і хронологічні межі; аргументовано концепцію, методологічні та теоретичні засади, методи дослідження; проаналізовано джерельну базу; розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів; подано відомості про апробацію та впровадження результатів наукового пошуку; окреслено структуру та обсяг роботи.

У першому розділі – «*Теоретико-методологічні основи дослідження*» – проаналізовано історіографію, джерельну базу та методологічні засади вивчення образу героя у вітчизняній педагогічній теорії і практиці, охарактеризовано категорійно-поняттєвий апарат дослідження, стан розробки проблеми в наукових джерелах.

Складність і багатоплановий характер досліджуваної проблеми в історичній ретроспективі, необхідність її системного аналізу зумовили залучення, вивчення та класифікацію широкого кола шкільних підручників, архівних матеріалів і наукових праць.

Аналіз історіографії наукової проблеми подано як педагогічну історію наукового пізнання образу героя в українській літературі та його інтерпретації у шкільних підручниках ХХ століття.

Методологічна основа дослідження будувалася на загальнонауковому, загальнофілософському, конкретно-науковому і міждисциплінарному рівнях із застосуванням низки підходів (аксіологічного, системного, особистісно-діяльнісного, культурологічного, ретроспективного, хронологічно-історичного, порівняльно-зіставного тощо) та принципів (історизму, об'єктивності, системності, сутнісного аналізу, єдності логічного й історичного тощо).

Методологічний інструментарій дав змогу застосувати концептуальні доміанти філософських досліджень відповідно до закономірностей структурування моделей історичного розвитку, що стали основою *першої історіографічної групи* дослідження наукової проблеми. У працях О. Івіка, Дж. Кемпбелла, В. Найдиша, Е. Ноймана, В. Проппа з'ясовано витоки архаїчної героїки у міфології, яка є джерелом вивчення архетипічних стадій генези свідомості, що на різних її етапах поступово зростає до виділення уявлень про довершеність людської особистості. Результатом первісно-синкретичної міфології, про що йдеться у дослідженнях О. Лосєва, Є. Мелетинського, В. Найдиша, є культурний герой, який у традиційному суспільстві виконував роль взірця для наслідування і віддзеркалював уявлення про основні етичні категорії, встановлював зразки поведінки, на які орієнтувалася особистість. У ході історичного розвитку культури виникає фольклорний (епічний) герой, який краще відповідає рівню свідомості давнього суспільства, його запитам та уособлює найкращі національні риси народу (К. Аксаков, В. Давидюк, Л. Дунаєвська, М. Єременко, З. Лановик, М. Лановик, О. Найдєн, Б. Рибаків, Ф. Селіванов, В. Серяков, Н. Сивачук, О. Таланчук, Ю. Фігурний).

До *другої історіографічної групи* увійшли праці, у яких виокремлено низку міждисциплінарних аспектів у вивченні шляхів формування розвиненої особистості, громадянина-патріота України, героїчних рис людини, зокрема: етнокультурний аспект (І. Бех, М. Боришевський, Г. Ващенко, О. Вишневський, О. Губко, І. Зязюн,

В. Кремень, В. Кузь, Ю. Руденко, С. Русова, Й. Сележан, З. Сергійчук, Н. Сивачук, Г. Скворода, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, І. Франко, Т. Шевченко); соціокультурний аспект (І. Бех, М. Боришевський, О. Помиткін); історико-культурологічний аспект (О. Братко-Кутинський, Г. Ващенко, С. Кримський, О. Кульчицький, В. Личковах, О. Найден, Г. Скворода, М. Хайдеггер, В. Храмова, Б. Цимбалістий, К.-Г. Юнг, В. Янів); історико-соціологічний аспект (М. Грушевський, П. Куліш); наративний аспект (О. Сухомлинська); герменевтичний аспект (Ю. Ковалів) та ін.

Третю історіографічну групу склали праці літературознавців про становлення образу героя в українській літературі, у якому втілено пасіонарність, націоментальні структури, найкращі моральні чесноти українського народу (В. Барка, П. Білоус, О. Вергій, І. Дзюба, О. Дорошкевич, Д. Дроздовський, С. Єфремов, М. Жулинський, О. Забужко, Н. Зборовська, Д. Козій, М. Костомарова, Б. Лепкий, Н. Малинська, Є. Нахлік, Є. Сверстюк, М. Сумцов, О. Таланчук, В. Шевчук, М. Яценко); про вплив мистецтва на свідомість, формування особистості засобами української літератури, художнього образу позитивного героя, що уособлює суспільний ідеал (М. Блецькан, Л. Данчук, С. Кримський, А. Макаренко, В. Новиков, В. Розумний); героїчний образ як ідеологічний інструмент тоталітаризму (Б. Бим-Бад, Б. Буряк, І. Голомшток, У. Еко, М. Жулинський, Н. Зборовська); особистісні риси сопреалістичного героя (О. Головій, І. Дзюба, О. Омельчук, Л. Сивак, В. Харкун) та ін.

У дослідженні проаналізовано значну кількість писемних джерел (оповідальних, дидактичних, документальних). Зокрема, вивчено оповідальні джерела: наукові (монографії науковців ХХ століття, сучасні статті з обраної проблематики, матеріали конференцій різних рівнів); літописні; художні (прозові та віршовані твори української літератури); критичні (огляди наукових статей, рецензії та художні твори); довідково-енциклопедичні; публіцистичні та науково-популярні (мемуари, спогади, щоденники).

У ході дослідження констатовано, що дидактичні джерела ХХ століття містять науково обґрунтовані розробки щодо ідеальної, розвиненої особистості, патріота рідної землі, окреслюють виховні цілі та шляхи формування такої людини. Однак у підручниках і навчальних посібниках педагогічного спрямування відсутнє визначення поняття «герой» як історико-педагогічного феномену.

З'ясовано, що радянські підручники та навчальні посібники пропагували використання виховного потенціалу героя як вагомого засобу у процесі виховання високого рівня патріотизму у молодого покоління, формування патріотичних рис, з використанням героїчних прикладів, урахуванням вікових особливостей учнівської молоді. Прикладом для наслідування в радянський період стали канонізовані постаті піонерів-героїв, комсомольців-героїв, героїв праці, подвиги яких поширювалися в художніх творах, кінематографі, образотворчому та театральному мистецтві.

Деструкція духовних цінностей наприкінці ХХ століття призвела до зміни парадигми досконалої особистості у пострадянський період, який характеризується дегероїзацією суспільного життя, що позначилося на змісті підручників з педагогіки, де констатовано відсутність використання героїчного прикладу як засобу виховання.

У сучасних вітчизняних підручниках з української літератури ідеал української людини розкривається переважно через аналіз творів І. Котляревського, Лесі Українки, Г. Сковороди, І. Франка, Т. Шевченка та ін., що чітко презентують таку особистість.

Для осмислення образу героя в українській літературі та дослідження його інтерпретації у шкільних підручниках ХХ століття окреслено зміст ключових понять.

Встановлено, що категорія героїчного зазнала еволюційних змін залежно від ідейно-історичних особливостей епох. Героїчне утверджує соціальну ідентифікацію людства, яка допомагає орієнтуватися та розвиватися згідно з тим чи іншим сценарієм. Незважаючи на змінність досліджуваного поняття, героїчне – це системоутворювальне явище, яке характеризується усталеною дією й має здатність до оновлення протягом століть.

Героїчне найбільшою мірою співзвучне з категоріями піднесеного, прекрасного й трагічного, що є основою художньої літератури, а тому їх було розглянуто у взаємозв'язку. В історії естетичної думки героїчне є відображенням внутрішньої краси людини та має здатність перетворити приземкувате на піднесене, боротися з усім негативним. Глибина та активність впливу героїчного на суспільну й індивідуальну свідомість, характер перетворень, які воно спроможне здійснювати в них досягається тільки поєднанням естетичного та морального факторів. Героїчне, утверджуючи гуманістичну мораль, нові типи стосунків, життєві цінності і принципи, впливає на свідомість особистості та має здатність породжувати нові ідеали та моральні норми.

Характеристика героїчного стала підґрунтям для розкриття поняття «герой» як вождя, воїна, функціями якого є охорона, збереження. У ході узагальнення характеристики поняття «герой» нами запропоновано його визначення у різних аспектах: міфологічному, культурологічному, філософському, літературному та педагогічному. Зокрема, у *літературному аспекті* герой – богатир, воїн, особистість надзвичайної фізичної сили й мужності, що виявляє свої здібності, позитивні якості, самовідданість у бою і в праці, уособлює найкращі риси свого народу, менталітету, часу; головна дійова особа художнього твору, символічно-узагальнений образ.

У контексті предметного поля нашого дослідження заслуговує на увагу визначення поняття «герой» у *педагогічному аспекті* – як цілісна, з міцною вдачею, сильна духом, надзвичайна особистість, яка підноситься над загалом завдяки одухотвореності високими ідеям; патріот, що уособлює фізичні та психічні якості свого народу, вихований на засадах народної педагогіки, на найкращих зразках народної та світової культури, усвідомлює своє покликання та активну діяльність в ім'я рідного народу, його культури, добробуту, честі і свободи Батьківщини.

Отже, *герой* – це пасіонарна особистість, яка уособлює моральні чесноти й етичні ідеали народу, серед яких – боротьба за певні ідейно-світоглядні цінності, переконання, у його вчинках і прагненнях відображається дух нації, епохи.

Поняття «*образ героя*» розглядаємо як зображення в художньому творі образу цілісної, національно-свідомої особистості, діяння якої спрямовані на боротьбу за рідну землю, народ, його незалежність, що набуває науково-ілюстративних, фактографічних і художніх ознак.

На основі узагальнення термінів «література», «інтерпретація», «підручник» розкрито ключове поняття «підручник з української літератури» як багатофункціональну модель певного досвіду, що передусім залежить від педагогічної системи та державної політики відповідної історичної доби, є її своєрідним відображенням і впливає на принцип добору авторів та їхніх творів, на аналіз їх змісту, способи інтерпретації, а також на методичне забезпечення вивчення навчальної дисципліни.

З'ясовано, що підручникотворення з української літератури було одним із найбільш складних та методично не розроблених проблем педагогічної та методичної наук ХХ століття.

Встановлено, що шкільні підручники з української літератури ХХ століття слугували засобом розвитку національної самосвідомості молодих поколінь, героїко-патріотичного виховання, мали національну специфіку, що простежується в інтерпретаційних підходах, дидактичному апараті тощо. Методично-змістове наповнення підручника ілюструє особливості суспільно-політичного та культурного розвитку держави, суспільні погляди, моральні смаки їх упорядників. Різні педагогічні системи зумовили виникнення підручників, що відображали актуальні на той чи інший історичний період освітньо-виховні завдання, які поставали перед школою, спрямовувалися на формування потрібного державі типу особистості.

Отже, підручник з української літератури розвивався відповідно до культурних, політичних, суспільних, мистецьких особливостей розвитку суспільства, що відповідно впливало на його зміст загалом та інтерпретацію образу героя зокрема.

У другому розділі – «Історико-педагогічні передумови творення образу героя в українській літературі (ХІ – ХХ століття)» – досліджено витоки образу героя як ідеальної моделі людини-громадянина-патріота в усній народній творчості, охарактеризовано морально-духовну специфіку образу героя в писемних пам'ятках Київської Русі, розглянуто християнський ідеал героя в літописній та педагогічній спадщині ХІV – ХІХ століття, вивчено образ героя у художніх творах українських письменників ХІХ ст. як виразника національних цінностей.

З метою неупередженого трактування образу героя проаналізовано характеристики національного героя у творах, котрі вивчалися у середніх навчальних закладах упродовж ХХ століття. Простежено еволюцію образу героя та визначено його основні риси в усній народній творчості (казках, билинах, думах та історичних піснях), літописах Київської Русі («Літопис Самовидця», «Літопис Самійла Величка», «Літопис Грабянки», «Історія Русів»), творах І. Вишенського, І. Котляревського, Г. Сковороди, Т. Шевченка та ін.

З'ясовано, що фольклорний герой є уособленням морально-духовних цінностей, основних рис національності (антеїзму, софійності, кордоцентризму) та суспільного ідеалу українського народу. Він є втіленням народного розуміння патріотизму, героїчної діяльності, турботи про співвітчизників, самопожертви, прагнення до волі тощо.

Констатовано, що національна специфіка образу героя у літописних джерелах та повчаннях Київської Русі (ХІ – ХІV століття) постійно доповнювалася чеснотами відповідно до історичних та політичних подій певного історичного періоду

(«Изборник Святослава», «Слово о законе и благодати» Іларіона, «Слово про князів», «Сказаніє про Бориса і Гліба», «Повчання» Володимира Мономаха, «Галицько-Волинський літопис»), твори К. Туровського, «Слово о полку Ігоревім» та ін.

Ідеал людини розкрито в аскетичному та світсько-релігійному напрямах, а саме: в ідеальному образі мудрого князя-володаря, воїна-захисника рідної землі, справжнього християнина, освіченої особистості, милосердного і справедливого правителя тощо. Рисами героїчної особистості були: освіченість, скромність, чесність; милосердя до бідних, удів, калік, полонених, військова мудрість, хитрість, вправність, витривалість, шляхетне ставлення до супротивника в бою, дипломатичність тощо.

Встановлено, що у XVI–XIX столітті з'явилися твори українських мислителів, у яких наріжним питанням стало творення досконалої особистості, яка би поєднувала патріотичні чесноти зі скромністю, милосердям, поміркованістю, толерантністю, вірністю, освіченістю тощо. Герой став зразком для наслідування, еталоном, який досягає перемоги, успіху та поваги не через шляхетне або божественне походження, а завдяки власним учинкам.

З'ясовано, що у творах окресленого періоду пропагується ідея особистості, що прагне свободи, удосконалює дух, відмовляється від високих чинів, живе аскезою (І. Вишенський). У «козацьких літописах» (Грабянки, Величка, Самовидця, а також «Історії Русів») відображено козацько-гетьманський ідеал людини (політичний лідер, національний провідник, борець за українську державність), уособленням якого стають реальні історичні герої.

У працях Г. Сковороди виокремлено ідеал людини та героїчної особистості, що постає як ідеал образу воїна-лицаря, який убаचाє свій обов'язок у захисті рідної землі, безстрашній боротьбі, а свою діяльність і можливу загибель вважає «жертвою Богу», «богоугодною справою».

Установлено, що герой І. Котляревського уособлює лицарську велич духу української нації, її міць, відданість обов'язку, благородство, працьовитість, чесність тощо. Митець створив узагальнений образ ідеального ватажка нації, що символізує розвиток українського народу у часопросторі.

У творах Т. Шевченка втілюються риси триединого архетипу – Перебенді-Кобзаря, Прометея-героя та Мученика за правду і справедливість. Українські лицарі у спадщині митця уособлюють силу братнього єднання, усвідомлення вищого морального обов'язку, незламність і моральну велич людини, почуття власної гідності, відданість власному покликанню. Шевченківський герой презентує абсолютне домінування духу над матерією, самоцінність кожної особистості, її пасіонарність, ідеальні лицарські цінності (честь, гідність, славу, волю), які характеризують особистість із точки зору її шляхетності.

Доведено, що творцем концепції героя, що уособлює національний ідеал українського народу, є П. Куліш. Одвічні традиційні цінності, на думку педагога, є джерелом формування національної честі і гідності, національної самосвідомості, почуття гордості за досягнення власного етносу, що складають зміст духовного аристократизму українця. У творах П. Куліша особистість виписана на міцній

народній основі, втілює найкращі морально-етичні категорії українців і має вагомий пізнавальний історико-побутовий та героїко-дидактичний зміст.

Отже, в образі героя, втіленого у творах української літератури XI – XIX ст., відтворено морально-духовні цінності, основні риси національності та суспільного ідеалу українського народу.

У третьому розділі – *«Змісто́ве формування образу героя в українській літературі ХХ століття»* – проаналізовано моделі образу героя в художній літературі та педагогічній думці цього часу (модель позитивного героя доби тоталітаризму; модель героїчної особистості за Г. Ващенком; модель героїчного патріотизму радянського громадянина за В. Сухомлинським); простежено заміну моделі образу героя в педагогічній думці на теренах незалежної України у 90-х рр. ХХ століття.

З'ясовано, що на початку ХХ століття, зокрема після завершення революційних подій та громадянської війни, на теренах України відбувалося протистояння політичних ідей, поглядів, переконань, яке призвело до необхідності створення зразків відданості ідеї, функцію яких виконували героїчні персонажі. Виховний потенціал образу героя української літератури починає активно використовуватися радянським режимом із 30-х рр. ХХ століття. Це період кардинальних змін у національній політиці та освіті (інтернаціональне виховання мас, цілковитий партійний контроль над масово-політичною роботою, засобами масової інформації, роботою Народного комісаріату освіти, літературою і мистецтвом, боротьба з буржуазно-націоналістичними ідеями в усіх сферах суспільного життя), утвердження соцреалізму. Центром уваги освітньої політики в цей час стає апелювання до патріотичних почуттів громадян СРСР, що невід'ємно пов'язувалося з героїзмом та героями, які виконували роль ідеалу. Перенасичення ідеологічним змістом літературних образів призвело до поступового знищення піднесеного в героїчному.

До типових позитивних героїв соцреалізму належать Давид Мотузка з роману «Бур'ян» А. Головка та Свирид Мірошніченко (роман М. Стельмаха «Кров людська – не водиця»), що втілили одночасно ідеологему традиційного українського світогляду й комуністичних переконань. Персонажі постають у художніх творах як цілісні людські характери, які відображають типові риси менталітету народу (антеїзм, кордоцентризм, софійність) та водночас популяризують революційні ідеї в сільському середовищі. Героїв подано як сформованих особистостей, що не мають сумнівів у переконаннях, здатні пожертвувати життям заради «радянських цінностей», однак гіпертрофована ідеалізація цих персонажів не заважає сприймати їх як людей зі зрілим світоглядом. Тобто письменники, незважаючи на тогочасну суспільно-політичну ситуацію, зуміли привнести в літературні образи українські національні риси.

Виховний ідеал української нації, який розкривається через фольклор та художні твори митців, окреслив Г. Ващенко. Національний український виховний ідеал, на його думку, має творитися відповідно до психічних і фізичних особливостей українців, з урахуванням їхньої історичної долі, призначення, на засадах християнських цінностей та загальноєвропейської культури.

Праці вченого містять методичні рекомендації щодо формування громадянина, патріота рідної землі, які набувають особливого звучання в наш час. Важливим є те, що, не відкидаючи важливості цілісного, нероздільного характеру виховного процесу, автор пропонує детальну методику виховання громадянина України, яка передбачає виховання таких рис волі і характеру, як релігійність, любов до Батьківщини, здоровий патріотизм, мужність і героїзм.

Важливою складовою концепції школи В. Сухомлиньського було виховання ідейності у молодого покоління, прагнення сформувати ціннісне ставлення до мужності, героїзму, відданості переконанням найкращих синів людства – героїв. Моральні цінності людства, на думку педагога, ілюструють конкретні літературні твори, у яких відображено гуманістичні ідеї та подвиги борців за високі ідеали людства. Серед усіх навчальних дисциплін педагог виділяв насамперед літературу, оскільки вбачав у ній потужний засіб формування ідеалу у підлітків, любові до рідної землі. Світоглядні цінності художніх творів, на думку В. Сухомлиньського, закладають високу культуру почуттів особистості. Під впливом мистецтва слова учні педагога-майстра переживали симбіоз почуттів любові до Батьківщини, прагнення свободи, миру і ненависті до ворогів, а також емоційної прихильності та уважного ставлення до людської душі.

Встановлено, що в перші роки незалежності України вектор діяльності школи було орієнтовано на особистість учня, його культурно-творчий розвиток, здатність до саморозвитку і самоосвіти, на формування вмінь раціонально застосовувати набуті знання на практиці, прагнення покращити власне життя та бути корисним Батьківщині. Освітнянською спільнотою зроблено спроби окреслити риси розвиненої особистості як носія окремих національних структур та шляхів її формування, зокрема засобами української літератури.

З'ясовано, що з 1994 р. в Україні розпочалося протистояння цінностей в українському суспільстві, що стосувалося нації, мови, героїв, спричинене важкою економічною кризою та нечітко окресленою освітньою політикою у справі формування національно свідомої особистості. Толерантне ставлення влади до мов, моральних цінностей різних народів та релігійних конфесій, водночас, відсутність патріотичного виховання, зорієнтованого на національну ідею та консолідацію громадян, – призвели до занепаду національних цінностей в окремій частині суспільства. Це зумовило пошук нових шляхів виховання та навчання громадян України, що відображено у законодавчих актах молоді незалежної держави.

У четвертому розділі – *«Історико-педагогічні тенденції інтерпретації образу героя української літератури в шкільних підручниках ХХ століття»* – розкрито трактування образу літературного героя у вітчизняних шкільних підручниках різних років у хронологічних межах дослідження з позицій формування національної самосвідомості; розвиток ідеї народності; формування нового типу героя – радянської людини; утвердження радянських духовних цінностей та ідеалів; а в останні роки – національної ідеї.

Дослідження інтерпретації образу героя здійснювалося у процесі аналізу підручників з української літератури ХХ століття на основі періодизації вітчизняного історико-педагогічного процесу та підручникотворення.

З урахуванням контексту наявних у шкільних підручниках інтерпретацій художніх текстів та підходів до трактування образу героя у дослідженні визначено п'ять історико-педагогічних періодів: 1) 1900 – 1917 рр.; 2) 1917 – 1920 рр.; 3) 1920 – 1960-і рр.; 4) 1970 – 1980-і рр.; 5) 1991 – 1999 рр.

З'ясовано, що впродовж *1-го періоду (1900 – 1917 рр.)* початок ХХ століття позначився значними перешкодами в розвитку української середньої освіти в Галичині та повною забороною української мови і літератури у Російській імперії. Після революційних подій 1905 – 1907 рр. імперський уряд під тиском національно-свідомої громадськості змушений був скасувати деякі заборони щодо друку україномовних книжок, показу україномовних театральних вистав та дати дозвіл на друкування підручників українською мовою. У цей період у середній та вищій школі критично бракувало україномовних підручників, навчальний матеріал яких був би доступним та зрозумілим для української молоді. Чинні на той час навчальні книги вміщували застарілі взірці словесного мистецтва, на яких позначився вплив ідей тогочасного уряду.

Запровадження терміна «підручник» у методиці шкільного курсу української літератури належить Й. Застирцю, який видав у 1902 р. власним коштом шкільний підручник «Історія української літератури від найдавніших часів по нинішній день». У ньому авторові вдалося коротко розглянути українське письменство аж до початку ХХ століття. Вченим обґрунтовано необхідність створення нових підручників, які б відповідали потребам доби, підкреслено провідну роль освіти, заснованої на читанні високохудожніх творів вітчизняної літератури, у формуванні особистості.

У радянській Україні термін «підручник» стосовно навчальної книги з української літератури вперше з'явився у виданні А. Воронця «Наші письменники. Життя та діяльність українських видатніших письменників», яке вміщувало підзаголовок «Підручник для учнів вищих, початкових та середніх шкіл». Вважаємо, що підручник як навчальна книга з української літератури, відтоді перебував у тісному зв'язку з чинними вимогами розвитку українського суспільства та педагогічної думки.

У 1906 р. надруковано підручник О. Барвінського «Виїмки з народної літератури українсько-руської XIX віку: Для висших клас середніх шкіл», у якому було вміщено критичний огляд окремих періодів розвитку української словесності та зразки художніх творів, які пропонувалися школярам. Розміщення в підручнику різножанрового фольклорного матеріалу було вагомим досягненням у методиці навчання української літератури. Такий науково-методичний підхід мав чітко виражене навчально-виховне спрямування, оскільки пропонував кращі зразки української літератури, що сприяли становленню суспільного світогляду молоді. Інтерпретація образу героя у підручнику відсутня, оскільки автор вважав, що надмірна кількість критичного матеріалу не сприяє розумінню школярами психологічному стану героя.

Підручник отримав негативну оцінку радянських літературознавців і педагогів через відсутність у ньому революційних і героїчних мотивів, трактування навчального матеріалу не крізь призму політичних подій, що відбувалися в державі. Проте зазначений підручник став помітним явищем в історії літературної освіти,

оскільки побудований на основі принципу історизму та віддзеркалював кращі надбання української літератури.

У Галичині користувалися як навчальною книгою історико-літературним дослідженням Б. Лепкого «Начерк історії української літератури» (1909 р.). Мета навчальної книги – розвиток естетичних смаків молоді, формування почуття патріотизму та загальнолюдських чеснот засобами літератури.

В означеній праці вдалим для вивчення є добір творів, що оспівують чесноти українського народу, серед яких: любов і повага до ближнього, охорона і підтримка слабкого і покривдженого, любов до рідної землі. Автор виокремлює основні риси князя-героя: фізичну досконалість, демократизм, патріотизм, шляхетність. Критичні матеріали навчальної книги розкривали перед українською молоддю красу та волелюбне устремління словесного мистецтва, засуджували все негативне і низьке. Під час розгляду творів давньої української літератури увагу читача зацентровано на ідеалі людини часів Київської Русі, її чеснотах, на споконвічних цінностях українського народу, привернуто увагу учнів до рис князя-героя, який є освіченою, шляхетною особистістю, що турбується про оборону рідної землі.

Отже, аналіз змісту перших україномовних підручників зі словесності (1900 – 1917 рр.) засвідчив, що в них відсутній критичний аналіз літературних персонажів, проте наголошено на високому естетизмі, патріотизмі, героїчному звучанні та виховному потенціалі творів XI–XVI ст., епічних дум, історичних пісень. Навчальні книги містили лише бібліографічні відомості про митців, а також перелік їхніх творів. Вагомим є те, що автори підкресливали важливість вивчення високохудожніх творів вітчизняної літератури та їх роль у формуванні особистості.

З'ясовано, що в перших десятиліттях ХХ століття з'явилися перші підручники з української літератури для середніх і старших класів шкіл та гімназій. Незважаючи на значні недоліки і критичні зауваження до навчальних книг, вони стали тією основою, на якій у наступні роки сформувалася вітчизняна літературна критика та методика викладання літератури.

У 2-й період (1917–1920 рр.) розвитку образу героя у змісті шкільних підручників з української літератури, що охоплює роки Української народної республіки, вибудовувалася новітня концепція національної школи та відбувався пошук підходів до створення вітчизняних підручників, в основу чого було покладено «Декларацію Генерального секретаріату України» (1917 р.), де йшлося про нагальну необхідність розробки проекту нової української школи на національних та демократичних засадах, а також про заходи, що передбачали підготовку фахівців, створення нових підручників і посібників українською мовою.

Пріоритетними напрямками освіти доби Української незалежної держави, сформульованими у циркулярі Міністерства освіти від 5 серпня 1918 р., визначено орієнтацію на національну ідею, виховання у дітей почуття поваги й пошани до своєї рідної мови і Батьківщини, перехід на українську мову навчання, що передбачало забезпечення шкільництва відповідними засобами навчання. Для початкової школи існувала незначна кількість підручників з української мови та літератури («Буквар» Б. Грінченка, «Рідне слово» С. Черкасенка, «Віночок» О. Білоусенка). Ситуація з навчальною літературою для старших класів залишалася незадовільною через її відсутність.

Велику наукову цінність має шкільний підручник «Хрестоматія по українській літературі для народних вчителів, шкіл учительських та середніх і для самоосвіти» (укладач М. Сумцов, 1918 р.), який витримав декілька перевидань. Навчальна книга складається з двох частин – перша містить критичні матеріали про народну словесність, стару літературу (XI – XIV століття), літературу середньої доби (XV – XVIII століття), а друга – тлумачення творів нової літератури (кінець XVIII – початок XX століття). У навчальній книзі запропоновано матеріал для національної літературної, культурної та позашкільної освіти.

У 1918 р. опубліковано працю О. Грушевського «З сучасної української літератури. Начерки і характеристики». У книзі вперше в методиці української літератури розміщено короткі анотації до творів. Підручник повною мірою відображає виховну роль мистецтва слова, порушує проблему ролі інтелігенції в розвитку держави, культури та окреслює ідеал інтелігентної (елітарної) особистості, основними рисами якої є освіченість і здатність брати на себе відповідальність в організації культурно-просвітницької роботи серед народу, вміння уважно спостерігати, корегувати нові ідеї та погляди, синтезують з прадавніми традиційними поглядами українців.

У цей період відбувалися докорінні зміни у світогляді селянина, руйнувалися усталені погляди, побут, зникали традиції, пересічна людина втрачала ціннісні критерії, а отже, зростала потреба у новому типі літературного героя – мешканця урбанізованого міста.

Одним із перших підручників з української літератури, який рекомендувався Наркомосом для використання у школах та вищих навчальних закладах України, була праця С. Єфремова «Історія українського письменства». Книга, вперше видана в 1911 р., уміщує 8 розділів, де подано історію розвитку літературного процесу в Україні, здійснено високопрофесійну оцінку літературних фактів, виокремлено провідні ідеї, етапи в історії українського письменства. Критичними статтями С. Єфремова про представників красного письменства послуговуються й сучасні літературознавці, однак, підручник був складним для розуміння школярами, і тому навчальна книга зазнала критики з боку вчителів.

Постановою Міністерства освіти від 10 квітня 1919 р. «Про зміну статей 8, 9, 23 та про скасування приміток до ст. 9 і примітки 2 до ст. 11» українську мову і літературу було визнано обов'язковими шкільними навчальними предметами і їх введено у навчальні плани шкіл.

У 1919 р. шкільною комісією Міністерства народної освіти для вивчення у навчальних закладах України було запропоновано посібник М. Грунського «Хрестоматія нової української літератури». Навчальну книгу структуровано таким чином, що перед фрагментами зразків літературних творів подано як авторські пояснення, так і критичні статті В. Антоновича, О. Григорьєва, І. Добролюбова, В. Кранихфельда, П. Куліша щодо творчого доробку представників української літератури, починаючи від І. Котляревського і закінчуючи творчістю Лесі Українки. Хрестоматія вміщує стислу характеристику героїв творів окремих авторів (Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Карпенка-Карого, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного).

Упорядник праці «Наші письменники. Життя та діяльність українських видатніших письменників. Підручник для учнів вищих, початкових та середніх шкіл» (1920) А. Воронець був одним із перших, хто використовував термін «національна ідея» та пояснював його значення як відродження самостійного життя, що «переходить через цілі віки нашої історії».

На основі аналізу змісту шкільних підручників з української літератури встановлено, що створення українських навчальних книг як вагомого засобу навчання та відображення змісту національної освіти було однією з найважливіших проблем українізації школи в 1917 – 1920-х рр. Якщо для початкової школи існувала певна кількість підручників з української мови та літератури, то для старших класів їх було недостатньо.

У підручниках та хрестоматіях, дидактичний апарат яких містив критичні матеріали, підкреслювалася визначна роль народних дум як жанру фольклору у формуванні й розвитку української молоді. Героїв цих фольклорних творів подано як утілення великої сили духу козаків, незмірної терплячості, незламного зав'язання, здатності витерпіти найстрашніші муки та не підкоритися, не зрадити Батьківщину.

Отже, образ героя в підручниках окресленого періоду – це відображення особистості євангельського типу, яка сповнена християнських чеснот (Г. Сковорода); віддана рідній землі, народові, Батьківщині, із розвинутими громадянсько-патріотичними чеснотами, високим рівнем національної свідомості й гідності, здатна стати на захист її інтересів (І. Котляревський); борець за волю і справедливість, уособлення любові до рідної землі, батьків, національних традицій, найкращих морально-етичних чеснот українців (Т. Шевченко); чітке відображення найкращих рис козацтва, герой-патріот, оборонець віри і рідної землі, сильна, смілива, горда і незалежна особистість (П. Куліш).

Зміст навчальних книг популяризував тип героя української літератури, що прагне свободи, пошуку правди, заперечує кривду, насильство.

Авторам проаналізованих навчальних книг з української літератури вдалося відобразити особливі риси української літератури; висвітлити її велике призначення; посприяти об'єднанню українців у дружню і міцну націю; відзначити вагомий педагогічний потенціал мистецтва слова у формуванні рис довершеної особистості, високого рівня патріотизму та героїчних рис молоді.

3-й період (1920 – 1960-і рр.) розвитку образу героя у змісті шкільних підручників з української літератури охоплює такі *етапи*:

– *20 – 30-і рр. XX століття* – використання в навчальному процесі хрестоматій, що склалися з уривків художніх творів. Поширення набувають «Читанки» М. Возняка, Г. Іваниці, М. Плевако, М. Панченка, А. Паніва, Я. Чепіги, Б. Якубського. Одним із перших у ці роки був підручник «Українська література» О. Дорошкевича, який витримав чотири перевидання (1922, 1924, 1926, 1929 рр.). У ньому відсутні критичні матеріали щодо образів національних героїв фольклорних дум та історичних пісень, натомість є міркування автора щодо «зрадників-перекінчиків», «Ляха-Бутурлака», Марусю Богуславку, яких категорично засуджував український народ;

– *30 – 60-і рр. XX століття* – в українській літературі та літературознавстві утверджувався термін «соцреалізм», який панував до кінця 80-х рр. XX століття.

Із 1933 р. офіційна радянська ідеологія почала активне втручання у зміст підручників та у розвиток української літератури загалом. Цензура набула жорсткого характеру і продовжувала діяти аж до початку 90-х рр. XX століття, відстежуючи «ворожі», «шкідливі» ідеї. Формувався «радянський патріотизм», що закріплювалося постановами ЦК ВКП (б), рішеннями пленумів ЦК і ЦК КП(б)У. У центрі уваги освітньої політики – ідеї інтернаціоналізму, «спільної долі братніх народів» шляхом денационалізації українців, білорусів, грузин, вірмен та інших народів, що входили до складу СРСР, формування нового типу героя – радянського. У літературних творах популярними стали описи процесу морального зростання героя, його підготовки до здійснення подвигу, прагнення стати справжнім героєм доби. Отже, у підручниках з української літератури окресленого етапу (автори – О. Білецький, П. Волинський, П. Волиняк, Р. Волков, М. Новицький, Г. Пільгук) з'явилися образи піонерів-героїв, комсомольців-молодогвардійців та ін., чому сприяли події післяреволюційної розбудови держави, Другої світової війни та повоєнної відбудови СРСР.

Аналіз змісту підручників з української літератури 1920–1960-х рр. засвідчив, що думи та історичні пісні вивчалися переважно крізь призму класової боротьби, національний контекст яких було усунуто на другий план. Позитивним убачаємо той факт, що радянське літературознавство та методична наука, керуючись партійними настановами та високо оцінюючи виховний потенціал фольклору, активно використовували його у громадянському та патріотичному вихованні молодого покоління. Упродовж окресленого періоду в історії радянської літературної освіти народні герої з фольклорних творів були потужним засобом виховання особистості, здатної не вагаючись стати на захист Батьківщини і віддати життя за рідну землю.

З'ясовано, що у підручниках радянського режиму намагалися формувати новий тип героя – радянську людину, вірну комуністичним ідеалам, партії, Батьківщині, готову за першої потреби віддати життя за них, працювати на користь держави й суспільства, нівеликуючи особисте.

Встановлено, що в навчальних книгах 20–40-х рр. XX століття вміщено значні за обсягом критичні статті, присвячені українському фольклору, наявна розширена інтерпретація казкових героїв у контексті ідейно-політичних норм історичної доби, де важливою рисою головних персонажів була їхня свідомо громадянська позиція, прагнення перемогти зло, а також високі моральні якості. «Радянського забарвлення» набули герої історичних пісень та дум, вивчення яких розглядалося як цінний матеріал для патріотичного виховання молоді.

Дослідження показало, що вагому виховну роль в історії шкільної літературної освіти виконували герої «Слова о полку Ігоревім». Із 20-х рр. XX століття це був єдиний епічний твір, який вивчався у школі. Якщо у підручнику 1922 р. трактування образів позбавлене тенденційності, то надалі, у підручниках 40–60-х рр., підкреслено реалістичність його героїв, звучали антирелігійні настрої, пропагувалася етнооб'єднувальна ідея любові до Батьківщини – багатонаціонального СРСР, популяризувалися лицарські чесноти – хоробрість, рішучість, боротьба за честь і славу держави тощо.

Вивчення підручників 20 – 60-х рр. ХХ століття засвідчило, що радянська літературна критика, віддаючи належне мистецтву й геніальності І. Котляревського, використовувала образи його поеми «Енеїда» у формуванні патріотичних і громадянських чеснот молоді, при цьому акцент робився на найкращих рисах національного характеру героїв. Зокрема, у підручниках О. Білецького простежувався розвиток образу Енея, становлення його особистості як лицаря і ватажка і підкреслювалося, що «героями не народжуються, а стають». Акцентовано увагу на хоробрості, доблесті, патріотизмі, військовій звитязі троянців, готових «до останньої краплі крові» захищати рідну землю – це були істотні риси українських козаків.

Огляд зазначених підручників показав, що у них основними ідейними напрямками вивчення творчості Г. Сковороди були: формування найкращих громадянських чеснот особистості (патріотизм, служіння народу, любов до Батьківщини), глибока повага до праці, до людей-трудівників, розвиток людини відповідно до природних нахилів (ідея «сродної праці»), усвідомлення ролі освіти у становленні громадянина, життя з чистою совістю, прагнення до волі, що тлумачилося як воля трудового народу та звільнення його від панської навали. Байки філософа і педагога інтерпретувалися як гостра сатира на тиранію, насильство кріпосників та їхнє розпутне життя.

Констатовано, що найбільшого спотворення у підручниках 20 – 60-х рр. ХХ століття зазнала творчість Т. Шевченка. У його поезіях убачалися риси войовничого атеїзму, рекомендували уникати пошуків прихованого змісту у творах Кобзаря, активно підкреслювали вплив «передової російської літератури» на розвиток та становлення митця, його творчість у цілому.

На основі аналізу підручників з української літератури 20 – 60-х рр. ХХ століття, у яких вивчалася творчість П. Куліша інтерпретація образу героя здійснювалася в руслі ідеології доби. Виняток становив підручник 1943 р., оскільки події, що відбувалися в країні, потребували пропаганди героїзму, готовності віддати життя за Вітчизну.образи, створені письменником, мали високий потенціал у формуванні найкращих патріотичних і громадянських чеснот молодого покоління.

Упродовж 4-го періоду (70 – 80-і рр. ХХ століття) розвитку образу героя у змісті шкільних підручників з української літератури зосереджувалася особлива увага на етичних стосунках, утверджувалося поняття «етичний героїзм» у його найрізноманітніших проявах – ставилися питання про зміст людського життя, загальнолюдські цінності, свободу вибору, громадянську відповідальність. У підручниках з української літератури цих років (автори – О. Бандура, О. Білецький, В. Боршевський, В. Бородин, О. Гончар, М. Грицай, І. Дзевєрін, Н. Жук, Є. Кучеренко, Н. Падалка, К. Сторчак, В. Цимбалюк, Н. Ткаченко, В. Шевченко) герой виявився через вірність ідеї або самовіддану працю, в умінні берегти й утверджувати радянські духовні цінності (честь, достоїнство) та ідеали. Формувалася «людина комуністичного типу» – складна, суспільно-активна особистість, пропагувалася ідея праці в ім'я держави і свого народу, оспівувалася праця робітників заводів, сільськогосподарських працівників тощо. Отже, задовольнялася потреба у художньому висвітленні звичайної поведінки нової людини як чогось виняткового, героїчного.

Простежено, що у підручниках з української літератури 1970–1980-х рр. фольклорні герої продовжували виконувати вагомую роль задля формування патріотичних та інтернаціональних почуттів молодого покоління, сприяли прищепленню героїчних рис особистості, що здатна здійснювати боротьбу в ім'я «торжества комунізму». Звитязці народних дум та історичних пісень поставали як типові образи народних героїв, що володіли лицарськими чеснотами, гіперболізованою фізичною силою й були спроможні віддати власне життя у бою з ворогами батьківщини.

Вектори інтерпретації літературного образу героя у шкільних підручниках з української літератури перших років незалежності України упродовж *5-го періоду (1991–1999 рр.)* розвитку образу героя були зорієнтовані на утвердження національної ідеї (О. Бандура, Н. Волошина, О. Непорожній, Н. Падалка, Б. Степанишин, К. Сторчак, В. Цимбалюк, П. Хропко). Значну кількість митців «доби соцреалізму» було вилучено з навчальних книг, оскільки змінилися методичні концепти викладання української літератури, де почали робити акцент на високій естетиці художніх творів. Українська школа в цей час позбавилася сталих підручників радянського періоду з домінуванням ідеологічного підходу до інтерпретацій художніх творів. Однак переважна більшість критичних статей у підручниках останнього десятиліття ХХ століття залишилися незмінними з радянських часів.

Доведено, що в означений період література як шкільний навчальний предмет стала засобом виховання національної свідомості, національної самоідентифікації тощо. Підручники цієї доби вимагали нових підходів до їхньої побудови, які виявилися у поєднанні позитивного педагогічного досвіду попередніх років та модерних вимог до вдосконалення навчально-виховного процесу у справі формування громадянських та патріотичних чеснот юної особистості.

У п'ятому розділі – *«Історико-педагогічні рефлексії щодо образу героя у контексті шкільного курсу української літератури»* – досліджено нормативно-правові та практичні засади використання образу героя на уроках української літератури, запропоновано шляхи удосконалення змісту сучасних підручників з української літератури із урахуванням конструктивних історичних надбань.

Аналіз нормативно-правових документів та законодавчих актів незалежної України дав змогу виділити три етапи у становленні поглядів на формування громадянина ХХ століття: 1) 2000–2004 рр.; 2) 2004–2014 рр.; 3) 2015–2017 рр. Кожен із виділених етапів характеризується певними тенденціями в теорії і практиці вітчизняної системи літературної освіти, зокрема інтерпретації образу героя у змісті шкільних підручників.

Перший етап (2000–2004 рр.) характеризувався появою концепцій та урядових постанов, спрямованих на трансформацію системи освіти з посткомуністичної на стабільну демократичну, засновану на ідеях національного виховання. Проте чинна на той час система освіти була недостатньо зорієнтована на виховання громадянина-патріота демократичної держави, формування у молодого покоління споконвічних духовних цінностей. Урядові документи, концепції, освітні й виховні програми 2003–2004 рр. актуалізували інтелектуальний та художньо-естетичний напрям формування людини ХХІ століття. Окремі документи були

спрямовані на формування шанобливого ставлення до героїв як зразків для наслідування, а також до патріотів України, як найкращих синів нації. І хоча в цей період у нормативних документах досконалу особистість чітко не окреслено, українське суспільство почало усвідомлювати необхідність в існуванні героїв сучасності, поводирів, здатних консолідувати український народ.

Другий етап (2004 – 2014 рр.) відзначився виникненням небезпечної для національної безпеки ситуації, коли українським споконвічним ідеалам і цінностям протиставлялися американізовані «супергерої», ідеологічний зміст яких нівелював цінності нашого народу. Відсутність попередньої законодавчої бази щодо формування громадянина і патріота призвела до переломних змін щодо категорії «герой», ще більшого розмивання системи цінностей, що, у свою чергу, посилювалося прагненням політичної еліти до розподілу українського суспільства на регіони з акцентом на їх локально-територіальних відмінностях. Наступ на українську мову як стрижневий консолідуючий чинник української нації, спроби впровадження великодержавних тоталітарних тенденцій у викладання української літератури ніяк не сприяли формуванню довшеної людини, громадянина демократичної держави.

Третій етап (2015 – 2017 рр.) засвідчив нагальну потребу в переорієнтації освітньо-виховної системи на формування високодуховної особистості XXI століття, патріота, героя, здатного стати на захист національних інтересів. Відбувається консолідація українського суспільства, що прагне об'єднання різних народів, національних та етнічних груп, які проживають в Україні, навколо ідеї української державності. Стає очевидною нагальна необхідність формування громадянсько-патріотичної свідомості особистості, людини пасіонарного типу, героя, який захищає інтереси держави, її незалежність, гідно представляє її в науковому, культурному світовому просторі.

Соціальний контекст процесу виховання особистості громадянина України відбувався в умовах зміни ідеологічних орієнтирів окреслених урядом виховних впливів, відмінностей у ціннісних орієнтаціях різних вікових груп, недостатнього рівня використання досвіду національного виховання, що призвело до дезорієнтації частини українського суспільства.

Педагогічний контекст процесу виховання розвиненої особистості з високим рівнем патріотизму виявився нечітким та суперечливим через непослідовну державну освітню стратегію, активну експлуатацію образу героя за радянських часів у шкільному курсі української літератури, що призвело до несприйняття героїв як прикладів для наслідування у частини населення.

Деградація духовних цінностей, споживацький спосіб існування певної частини сучасних українців значною мірою викликані нечіткою державною політикою у сфері освіти, і це потребує негайного корегування, у тому числі й засобами української літератури.

Література має здатність утверджувати героїко-патріотичне виховання, підсилувати патріотичні почуття, виробляти глибоке розуміння громадянського обов'язку, готовність стати на захист Батьківщини. З'ясовано, що особлива роль у цьому процесі належить курсу української літератури, що як навчальний предмет є одним із засобів формування творчої, вільної, духовно багатой, критично мислячої,

високоморальної особистості з чіткою громадянською позицією і високим рівнем патріотизму. Сучасні підручники з української літератури містять найкращі зразки усної народної словесності (казки, українські народні пісні, народні думи та історичні пісні), повчальної літератури (давньоруські літописи, повчання українських філософів), твори Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка, П. Куліша та ін., що мають вагомий патріотичний і морально-етичний зміст. Значну роль у формуванні національного світогляду, менталітету, характеру і нині відіграє фольклорний герой.

Проведене дослідження засвідчило недостатнє використання у змісті шкільних підручників з української літератури виховного потенціалу художніх творів героїчного змісту, зокрема у справі розвитку в учнівської молоді естетичних смаків, патріотичних чеснот, критичного мислення, формування компетентного читача, який прагне до саморозвитку та самопізнання.

Визначено, що розвитку особистості школяра засобами літератури героїчного змісту сприятиме використання інтерактивних технологій навчання (розвитку критичного мислення, кооперативного навчання, колективно-групового навчання, ситуативного моделювання, опрацювання дискусійних питань, «Щоденні 5»). Їх застосування допоможе органічно поєднати теоретичні знання, практичні навички і життєвий досвід у процесі вивчення творів на героїчну тематику, розмірковувати про долю і вчинки героїчних персонажів, виробляти здатність урахувувати думки інших учасників навчального процесу, вміння аналізувати історичні факти та проводити паралелі з літературним твором, створювати атмосферу пошуку, творчості та співпраці, шукати відповіді на складні питання, здійснювати пошуково-дослідну літературознавчу роботу у процесі вивчення творів на історичну тематику (наприклад, українські народні думи, «Чорна рада» П. Куліша, «Гайдамаки» Т. Шевченка), набувати навичок аналізу текстів, критичних та історичних матеріалів – і, як результат, аргументовано пояснювати вчинки та погляди літературних героїв, певні ситуації, що знайшли своє відображення у творі.

З метою розвитку особистості школяра засобами літератури героїчного змісту розроблено предметно-орієнтований елективний курс для 11 класу «Герой особистісного типу в літературних творах ХХ століття», спрямований на підвищення рівня патріотизму та формування героїчних рис молодого покоління, метою якого є орієнтація учнів на соціальну активність на основі соціальних умінь, виховання відданості у служінні Батьківщині, готовності до участі в процесах державотворення, здатності до спільного життя та співпраці у громадянському суспільстві; правдиве висвітлення історичних подій, показ трагедії особистості в тоталітарному суспільстві. Вивчення творів героїчного змісту (казок, дум, історичних пісень, творів О. Довженка «Ніч перед боєм», І. Липи «Близнята», А. Лотоцького «Михайло-семиліток», І. Нечуя-Левицького «Запорожці», О. Олеся «Микита Кожум'яка», В. Рутковського «Джури козака Швайки», О. Сенатович «Малый Віз» та ін.) розглянуто у контексті розвитку особистості школяра з використанням традиційних та інноваційних методів навчання і виховання.

Отже, інтерпретація героя у критичних статтях сучасних підручників з української літератури спрямована на ознайомлення учнів із культурною

спадщиною українського народу, його історією, творчістю, класичною та сучасною літературою.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано новий підхід до вирішення важливої й актуальної проблеми, що полягає у виявленні й розкритті тенденцій розвитку образу героя в художніх творах, що вивчалися у середніх навчальних закладах упродовж XX століття, його інтерпретації в шкільних підручниках окресленого періоду та визначенні перспектив упровадження виховного потенціалу національного героя української літератури в сучасний освітній процес.

Результати проведеного дослідження, реалізовані мета і завдання надали підстави сформулювати такі висновки, що мають теоретичне і практичне значення:

1. Окреслено історіографію проблеми та проаналізовано джерельну базу дослідження. Історіографію проблеми образу героя в українській літературі та його інтерпретації в шкільних підручниках XX століття проаналізовано за трьома проблемно-тематичними групами праць: за допомогою першої групи з'ясовано витoki архаїчної героїки у міфології, яка є джерелом вивчення архетипічних стадій генези свідомості, що на різних її етапах поступово зростає до виділення уявлень про довершеність людської особистості; простежено історичний розвиток культури та виникнення фольклорного (епічного) героя, який відповідає рівню свідомості давнього суспільства, його запитам та втілює найкращі національні риси народу; завдяки другій групі праць виокремлено низку міждисциплінарних аспектів у вивченні шляхів формування розвиненої особистості, громадянина-патріота України, героїчних рис людини, зокрема в етнокультурному, соціокультурному, історико-культурологічному, історико-соціологічному та наративному аспектах тощо; до третьої групи віднесено праці літературознавців про становлення образу героя, у якому втілено пасіонарність, національні структури, найкращі моральні чесноти українського народу; про вплив мистецтва на свідомість, формування потрібного типу особистості, художнього образу позитивного героя, що уособлює суспільний ідеал; героїчний образ як ідеологічний інструмент тоталітаризму; особистісні риси соцреалістичного героя тощо.

Аналіз джерельної бази дослідження здійснено за такими групами: нормативно-правові документи, архівні матеріали, дидактичні та наративні джерела.

Однак, незважаючи на наявність праць, що фрагментарно і безсистемно висвітлюють наукову проблему, образ героя в українській літературі та його інтерпретації у шкільних підручниках XX століття комплексно і системно не досліджувалися.

2. Визначено теоретико-методологічні основи дослідження та поняттєво-категоріальний апарат проблеми висвітлення образу героя в українській літературі, його інтерпретації в шкільних підручниках XX століття.

Методологічна основа дослідження будувалася на загальнонауковому, загальнофілософському, конкретно-науковому і міждисциплінарному рівнях із застосуванням низки підходів (аксіологічного, системного, особистісно-діяльнісного, культурологічного, ретроспективного, хронологічно-історичного,

порівняльно-зіставного тощо) та принципів (історизму, об'єктивності, системності, сутнісного аналізу, єдності логічного й історичного тощо).

На основі аналізу понять уточнено сутність ключових понять дослідження: «герой», «образ героя», «підручник з української літератури».

Внаслідок узагальнення характеристики поняття «герой» запропоновано його визначення у різних аспектах: міфологічному, культурологічному, філософському, літературному та педагогічному. У літературному аспекті герой – богатир, воїн, особистість надзвичайної фізичної сили й мужності, що виявляє свої здібності, позитивні якості, самовідданість у бою і в праці, уособлює найкращі риси свого народу, менталітету, часу; головна дійова особа художнього твору, символічно-узагальнений образ; у педагогічному – цілісна, з міцною вдачею, сильна духом, надзвичайна особистість, яка підноситься над загалом завдяки одухотвореності високими ідеям; патріот, що уособлює фізичні та психічні якості свого народу, вихований на засадах народної педагогіки, на найкращих зразках народної та світової культури, усвідомлює своє покликання та активну діяльність в ім'я рідного народу, його культури, добробуту, честі і свободи Батьківщини.

Отже, герой – це пасіонарна особистість, яка уособлює моральні чесноти й етичні ідеали народу, серед яких – боротьба за певні ідейно-світоглядні цінності, переконання, у його вчинках і прагненнях відображається дух нації, епохи.

Образ героя розглядаємо як зображення в художньому творі образу цілісної, національно-свідомої особистості, діяння якої спрямовані на боротьбу за рідну землю, народ, його незалежність, що набуває науково-ілюстративних, фактографічних і художніх ознак.

З'ясовано, що важливою складовою навчально-виховної системи є підручник з української літератури, який розвивається відповідно до історичних, культурних, політичних, суспільних особливостей суспільства та поєднує ідейно-моральну та технологічну площини, принципи виховання, що домінували в конкретний період історії. Поняття «підручник з української літератури» визначаємо як багатofункціональну модель певного досвіду, що передусім залежить від педагогічної системи та державної політики певної історичної доби, є її своєрідним відображенням, що впливає на принцип добору авторів і їхніх творів, на аналіз їх змісту, способи інтерпретації, а також на методичне забезпечення навчальної дисципліни.

3. З'ясовано історико-педагогічні передумови творення образу героя в українській писемній літературі XI – XX століть.

Образ національного героя та його еволюцію у творах, котрі вивчалися відповідно до чинних програм у середніх навчальних закладах, розглянуто у контексті розвитку поглядів на досконалу особистість.

Констатовано, що втіленням цілісних людських характерів, виразниками найкращих чеснот українського народу з XI ст. були фольклорні герої, які утворюють честь, справедливість, вірність обов'язку перед родиною, народом, Батьківщиною та ведуть боротьбу проти зла в усіх його проявах. У характерах героїв-добротворців українських народних казок відбилися уявлення про ідеальну особистість – сильну, мужню, чесну, надійну, віддану справі боротьби за правду. Персонажі билин відображають національні особливості культури та моралі

пращурів та характеризуються відважністю, широтою душі, надзвичайною міцністю, енергією і силою, необхідною для реалізації великої історичної ролі Київської Русі. Згодом герої народних дум та історичних пісень втілили народне розуміння патріотизму, героїчної діяльності, самопожертви, турботи про співвітчизників, людяності, прагнення волі. В українській народній думі герої – це особистості, які акумулюють у собі типові риси українського народу та здійснюють боротьбу за вищі цілі, загальнонародські ідеали, свободу і щастя співвітчизників.

Ідеал людини у літописних джерелах та повчаннях XI–XIV століття («Изборник Святослава», «Слово о законе и благодати» Іларіона, «Слово про князів», «Сказаніє про Бориса і Гліба», «Повчання» Володимира Мономаха, «Галицько-Волинський літопис», твори К. Туровського, «Слово о полку Ігоревім» та ін.) розкривається в аскетичному та світсько-релігійному напрямках і виявляється у виразній перевазі ідеального образу мудрого князя-володаря, воїна-захисника рідної землі, справжнього християнина тощо.

Образ героя в літературних творах XVI–XVIII століття невід'ємно пов'язаний із суспільно-політичними та духовно-культурними процесами означеної доби, що дають осмислення образів відомих історичних діячів, які уособлюють національний характер українців. Ідеальна особистість постає в окреслених джерелах як результат безперервного морального самовдосконалення, поєднує патріотичні чесноти зі скромністю, милосердям, поміркованістю, толерантністю, вірністю, освіченістю тощо. Вагоме місце у творах цього періоду належить «героїзації», що є зразком для досягнення вічного життя на землі, де ідеальний герой пошановується через здійснення шляхетної діяльності, сягає рівня еталона, виконує роль взірця для наслідування. Велику роль у розробці концепції «героя» цієї доби відіграв Г. Сковорода, «суверенна особистість» якого розкривається через змістове пізнання себе, через вивільнення потенціалу свободи совісті, безмежність можливостей, що неможливо задовольнити матеріальними статками чи плотськими розвагами, а лише – силою духовного і піднесеного. Така особистість є вільною у процесі реалізації власних талантів, нахилів, здібностей, гідності, тобто всієї своєї духовно-етичної суті.

Творчість визначних митців XIX століття (І. Котляревського, П. Куліша, Т. Шевченка) сприяла появі концепції героя, що вміщує лицарську велич духу українського народу, його вірність вірі, обов'язку, шляхетність душі, а також найкращі риси національного характеру. Герої їхніх творів уособлюють національні та загальнонародські морально-етичні цінності, є взірцем героїчної життєстверджувальної поведінки, особистості пасіонарного типу. Герой у творах письменників цього періоду постає чесною, порядною, гідною, високодуховною особистістю, зі сформованими патріотичними чеснотами, що має вагоме пізнавальне та героїко-дидактичне значення.

З'ясовано, що провідним методом радянської літератури був «соцреалізм», який породив значну кількість позитивних ідеалізованих героїв, наділених надзвичайною кількістю чеснот та поодинокими недоліками. Такі образи виконували функцію відданого служіння ідеям комуністичної партії та сприяли консолідації народів у складі СРСР, відповідали ідейним й моральним запитам тогочасного суспільства. Освітня політика Радянського Союзу була зорієнтована на

формування високого рівня патріотичних почуттів народів, що перебувало у тісному зв'язку з героїзмом. Герої виконували роль ідеалу (жовтєнцят-герої, комсомольці-герої, комуністи-герої, герої праці та ін.). На сучасному етапі в літературних творах та навчальних книгах популяризовано образ героя-сучасника – захисника суверенітету України.

4. Охарактеризовано зміст виховання героїчної особистості, актуалізований у спадщині українських педагогів – Г. Ващенко та В. Сухомлинського. Аналіз праць Г. Ващенко показав, що впродовж століть незмінними рисами виховного ідеалу української людини була любов до Батьківщини, релігійність та працелюбність. Згідно з переконанням вченого, саме національній школі належить відповідальна справа формування ідеальної особистості, патріота рідної землі. Найвищою формою патріотизму, на думку вченого, є героїзм, жертвенна любов до Батьківщини, здатність віддати за неї життя. У змісті понять «герой», «героїчне» Г. Ващенко виділяє захопленість ідеєю, хоробрість тощо. Методика виховання громадянина України, розроблена педагогом, спрямована на розвиток рис волі і характеру (релігійність, любов до Батьківщини, здоровий патріотизм, мужність і героїзм), які, зважаючи на особливості історії, мають першорядне значення для кожного українця.

Метою патріотичного виховання, за В. Сухомлинським, є формування особистості, що має емоційну схильність до героїчного діяння, здатна на вчинок, що передбачає подолання значних перешкод. Готуючи учнів до суспільного життя, педагог прагнув сформувати ціннісне ставлення до стійкості, мужності, відданості переконанням довершених особистостей – героїв. Серед навчальних дисциплін педагог-майстер виділяв українську літературу, оскільки вбачав у ній значний потенціал у формуванні ідеалу у підлітків, вихованні справжніх борців та трудівників в ім'я Вітчизни, рідної землі, народу. Вчителем визначено риси ідеальної людини: чесність, сміливість, мужність, любов до Вітчизни і свого народу (важливо, що він навчав дітей любити не «народ» як абстрактне поняття, а «народ» як єдність особистостей, кожна з яких – унікальна). Педагог убачав у кожній людині «найвищу цінність», а любов до праці, відчуття власної й національної гідності вважав основними рисами національного характеру.

5. Обґрунтовано періодизацію розвитку образу героя в шкільних підручниках з української літератури ХХ століття та розкрито історико-педагогічні тенденції досліджуваного процесу.

На основі вивчення контексту наявних у підручниках ХХ століття інтерпретацій художніх текстів та підходів до трактування образу героя в них виявлено п'ять періодів розвитку досліджуваного явища:

перший період (190 – 1917 рр.) – робилися перші спроби творення шкільних підручників з української літератури для середніх та старших класів, які стали основою для формування вітчизняної літературної критики та методики викладання літератури;

другий період (1917 – 1920 рр.) – автори підручників розглядали художню літературу як відображення життєвих фактів, показник громадського руху у їхньому змісті та надихали читача на діяльність в ім'я Вітчизни; формувался тип героя української літератури, якому було властиве прагнення до свободи, невгамовний

пошук правди, заперечення кривди, насильства, пригнічення слабких, знедолених, – все це зображувалося українським письменством у чіткій національній формі;

третій період (1920 – 1960-і рр.), у межах якого умовно виділено 2 етапи: 20 – 30-і рр. XX століття; 30 – 60-і рр. XX століття. У цей час шкільні підручники з української літератури розглядалися як інструмент впливу на свідомість особистості, один із першорядних засобів комуністичного виховання, потужна ідеологічна зброя; у навчальних книгах цих років наявна розширена інтерпретація фольклорних героїв у контексті ідейно-політичних норм історичної доби, де важливою рисою головних персонажів є їхня свідомо громадянська позиція, прагнення перемогти зло, а також високі моральні якості; на їхньому прикладі формувалися такі якості громадянина, як працьовитість, справедливість, прагнення до саморозвитку. Вагому виховну роль в історії шкільної літературної освіти виконували герої «Слова о полку Ігоревім». У підручниках цього періоду підкреслено реалістичність його героїв, антирелігійні настрої, етнооб'єднуючу ідею любові до Батьківщини – багатонаціонального СРСР, популяризовано лицарські чесноти – хоробрість, рішучість, боротьбу за честь і славу держави. Радянська літературна критика, віддаючи належне мистецтву й геніяльності І. Котляревського, використовувала образи його поеми «Енеїда» у формуванні патріотичних і громадянських чеснот особистості, при цьому акцент робився на найкращих рисах національного характеру героїв, акцентовано увагу на хоробрості, доблесті, патріотизмі, військовій звитязі троянців, готових до останньої краплі крові захищати рідну землю, як на істотних рисах українських козаків, що були носіями моральних цінностей (благородства, синівської пошани до батьків, вірності, почуття братерства, чесності). Творчість Г. Сковороди стала джерелом формування найкращих громадянських чеснот особистості, глибокої поваги до праці, розвитку людини згідно з природними нахилами, усвідомлення ролі освіти у становленні громадянина, життя із чистою совістю, прагнення до волі, що тлумачилася як воля трудового народу та звільнення його від панської експлуатації. Найбільшого спотворення у радянських підручниках зазнала творчість Т. Шевченка, творчий доробок якого став знаряддям державної ідеології, що надавала його героям тенденційного звучання відповідно до запитів соцреалізму (герої Кобзаря тлумачилися як борці проти царизму, втілення потужної народної сили, уособлення перемоги над гнобителями, були символами віри у щасливе майбутнє);

четвертий період (1970 – 1980-і рр.), за якого вагомим засобом виховання патріотизму та героїчних рис особистості були герої фольклорних творів, які трактувалися як народні герої, що здатні віддати життя у боротьбі за інтереси СРСР; В інтерпретації літературознавцями образів героїв І. Котляревського, Т. Шевченка відчутні настанови тогочасних ідеологів, які актуалізували формування громадянина – складової частини великого державного механізму. Типовим представником позитивного героя української радянської літератури XX століття в підручниках цього періоду є ідеальний комуніст, який поєднує чесноти ідеальної особистості та ідеального громадянина, у простій, зрозумілій звичайному українцю формі демонструє «позитивну» сутність більшовицької ідеології;

п'ятий період (1991 – 1999 рр.) характеризувався змінами у векторі інтерпретації образу героя в шкільних підручниках з української літератури.

З'явилися неупереджені праці з літературознавства; введено до шкільного курсу літератури стрілецькі пісні, що популяризують образ героя-борця за незалежність України 1918 – 1920-х рр. У контексті попереднього періоду інтерпретовано героїв творів Г. Сковороди, І. Котляревського; спростовано радянські оцінки героїв Т. Шевченка, докладно проаналізовано узагальнювальні образи митця, у яких втілено духовну суть українського народу, його національний характер, вдачу, історію. Героїв П. Куліша потрактовано як патріотів, вірних синів українського народу; нової оцінки набув образ Кирила Тура (славний син запорозький, український лицар).

6. Здійснено історико-педагогічні рефлексії щодо образу героя у контексті шкільного курсу української літератури. Аналіз проблеми формування особистості XXI століття, актуалізованої в законодавчих актах та нормативно-правових документах держави, дав підстави виокремити три основних етапи розвитку провідних ідей національного виховання молодого покоління: I етап (2000 – 2004 рр.) – пошук шляхів формування особистості з високим рівнем патріотизму і водночас формальне використання етнонаціональних цінностей як необов'язкового елементу освітнього законодавства, що не сприяло єтнооб'єднавчим процесам; II етап (2004 – 2014 рр.) – наявність різних ідеологічних підходів уряду до змісту і напрямів системи освіти; пошук шляхів переорієнтації освітньо-виховної системи на формування високодуховної особистості XXI століття, здатної стати на захист національних інтересів і, поряд із тим, злочинний наступ на українську мову як стрижневий консолідуючий чинник української нації, спроби впровадження великодержавних тоталітарних тенденцій у викладання української літератури; III етап (2015 – 2017 рр.) – пріоритет формування громадянсько-патріотичної свідомості особистості – активного учасника державотворчих процесів, ноосферної особистості, яка утверджує гідність країни у світі, захищає її інтереси, гідно представляє її в науковому, культурному світовому просторі.

З'ясовано, що важливу роль у формуванні особистості XXI століття відіграє література як джерело формування базових емоцій, основних буттєвих категорій, розвитку уяви, мислення, а також духовності, показником якої є патріотизм, що забезпечує прагнення кожного українця до незалежності, готовність до захисту Батьківщини. Сучасна шкільна літературна освіта зорієнтована на формування громадянина з розвинутими патріотичними чеснотами, носія національної культури, компетентного мовця та читача, що займається самоосвітою, активного і відповідального в громадському та особистому житті. У чинних підручниках з української літератури виписано пасіонарний тип українського героя, який в ім'я високої мети долає будь-які перешкоди, нехтує небезпеками для власного життя, самовіддано стає на захист Батьківщини, народу.

Розроблено предметно-орієнтований елективний курс «Герой особистісного типу в літературних творах ХХ століття», який сприяв зорієнтації учнів на соціальну активність на основі соціальних умінь, вихованню їхньої відданості у служінні Батьківщині, готовності до участі в процесах державотворення, здатності до спільного життя та співпраці у громадянському суспільстві.

Запропоновано основні вимоги до ідейно-морального блоку сучасного підручника з української літератури: сприяти формуванню в учнівської молоді

грунтовної системи знань як бази для патріотичного, громадянського, естетичного, морального та трудового виховання; подавати різні інтерпретації художніх творів та образів героїв, а також дискусійні матеріали, що дозволить учням робити власні висновки, судження тощо; демонструвати різнобічні погляди літературних героїв; уміщувати історичні документи, що пояснюють незрозумілі фрагменти з художніх творів; популяризувати пасіонарний тип героя як утілення найкращих рис національного характеру особистості, який в ім'я високої мети долає будь-які перешкоди, нехтує небезпеками, самовіддано стає на захист Батьківщини, народу.

Перспективи подальших наукових розробок полягають у дослідженні проблеми висвітлення образу героя в методичній та художній літературі, періодичних виданнях, образотворчому мистецтві, кінематографі, театрі ХХ століття; в удосконаленні змісту сучасних підручників з української літератури з метою популяризації кращих здобутків національної культурної і духовної спадщини, героїчного минулого і сучасного українського народу, а саме висвітленні образу героя-сучасника – захисника суверенітету України, героя Небесної сотні, воїна АТО, «кіборга».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Йовенко Л. І. Еволюція образу героя в українській літературі та його інтерпретація в шкільних підручниках ХХ століття. Умань: Вид-во «АЛІМІ». 2017. 483 с.

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

2. Йовенко Л. І. Соціально-побутове красномовство українців як засіб підвищення риторичної майстерності вчителя-літератора (за матеріалами творчості Михайла Стельмаха). *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. Умань. 2012. Вип. 6., Ч. 2. С. 134–139.

3. Йовенко Л. І. Питання мовно-літературної освіти вчителів у контексті українізації. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Умань. 2012. Вип. 43, Ч. 2. С. 238–246.

4. Йовенко Л. І. Український регіональний та локальний фольклор як джерело збагачення літературної освіти школярів. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. Умань. 2012. Вип. 6 (1). С. 297–303.

5. Йовенко Л. І. Образ героя в творчестві І. Франка і його інтерпретація в шкільних учебниках 70-х гг. ХХ века. *Вестник академии знаний*. 2013. № 1. С. 92–96.

6. Йовенко Л. І. Концепти героїки чарівної казки. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. Умань. 2013. Вип. 8, Ч. 1. С. 57–64.

7. Йовенко Л. І. Понятіе «героїзм» как морально-духовная добродетель личности в контексте древней украинской литературы. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. Курск. 2013. № 7. С. 186–190.

8. Йовенко Л. І. Антеїзм як джерело провідних рис виховного ідеалу українців. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. Слов'янськ. 2013. Вип. LXIV. С. 28–34.

9. Йовенко Л. І. Народні думи як джерело вивчення морально-духовних складових українського героїзму. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький. 2014. Вип. 5, Т. V. С. 179–188.

10. Йовенко Л. І. Образ героя-патріота в материнській поезії колискового циклу. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2014. Is. 27. P. 44–48.

11. Йовенко Л. І. Образ позитивного героя в українській чарівній казці: зміст, контекст, метафора, виховний потенціал. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. Черкаси. 2014. № 13. С. 64–70.

12. Йовенко Л. І. Софійність як джерело творення національного виховного ідеалу (за матеріалами билин Київського циклу). *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Умань. 2014. Вип. 48. С. 203–209.

13. Йовенко Л. І. Формування літературної сфери особистості у спадщині В. О. Сухомлинського. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки*. Миколаїв. 2014. Вип. 1. С. 95–100.

14. Йовенко Л. І. Виховання людини, «одухотвореної ідеями», у спадщині В. Сухомлинського. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне. 2015. Вип. 12, Ч. 1. С. 229–234.

15. Йовенко Л. І. Героїчне як найвищий вияв досконалості особистості. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань, 2015. Вип. 52. С. 109–115.

16. Йовенко Л. І. Інтерпретація ідеї позитивного героя в художніх творах доби соцреалізму в контексті літературної освіти вітчизняної молоді. *Витоки педагогічної майстерності. Серія: Педагогічні науки*. Полтава. 2015. Вип. 15. С. 107–113.

17. Йовенко Л. І. Образ співця-кобзаря у творчості Т. Шевченка та його трактування у шкільних підручниках радянської доби. *Історико-педагогічний альманах*. Умань. 2015. Вип. 2. С. 38–43.

18. Йовенко Л. І. Осмислення понять «герой», «героїзм» у філософській думці. *Збірник наукових праць УДПУ імені Павла Тичини*. Умань. 2015. Вип. 2. С. 150–157.

19. Йовенко Л. І. Позитивний герой української літератури та його трактування в підручниках тоталітарної доби. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький. 2015. Вип. 36, Т. 3. С. 51–61.

20. Йовенко Л. І. Поняття «героїчна особистість» у літературознавстві та освітній політиці доби тоталітаризму. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. Is. 38. P. 28–32.

21. Йовенко Л. І. Трансформації концепту «героїзм»: історичний аспект. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». Київ: Гнозис, 2015. Додаток 1 до Вип. 5. Том V (56). С. 453–462.

22. Йовенко Л. І. Духовна структура героїв творчості Т. Шевченка та їхня інтерпретація у шкільних підручниках радянської доби. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Умань. 2016. Вип. 55. С. 185–192.

23. Йовенко Л. І. Духовний подвиг особистості у поемі Т. Шевченка «Неофіти» та його трактування у шкільних підручниках радянської доби. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми. 2016. № 1. С. 365–363.

24. Йовенко Л. І. Інтерпретація образу героя української літератури XVII–XVIII ст. у підручнику С. Єфремова «Історія українського письменства». *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький. Київ: Гнозис. 2016. Дод. 1 до Вип. 37, Т. II(70). С. 303–312.

25. Йовенко Л. І. Образи героїв у поемі «Слово о полку Ігоревім» та їхнє трактування у шкільних підручниках ХХ століття. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Серія: Педагогічні науки*. Житомир. 2017. Вип. 2. С. 123–130.

26. Йовенко Л. І. Героїчні постаті у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки» та їхнє трактування в шкільних підручниках ХХ століття. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький. 2017. Вип. 14. С. 131–139.

Опубліковані праці апробаційного характеру

27. Йовенко Л. І. Образ героя в українському фольклорі. *Мистецтво у контексті освітньої парадигми: вітчизняний та зарубіжний досвід*. Умань. 2013. С. 68–71.

28. Йовенко Л. І. Утілення образу героя у шкільних підручниках періоду української революції 1917–1920 рр. *Теоретико-методологічні аспекти мистецької освіти*. Умань. 2013. С. 34–37.

29. Йовенко Л. І. Концепція героя в освітній політиці 1930–1950 рр. ХХ століття. *Вісник Польсько-української науково-дослідної лабораторії дидактики імені Я. А. Коменського*. Умань. 2014. С. 32–35.

30. Йовенко Л. І. Формирование литературной сферы младших школьников в наследии В. Сухомлинского. *Актуальные вопросы теории и практики современного гуманитарного знания*. Орел. 2014. С. 27–31.

31. Йовенко Л. І. Національна специфіка героя в українській літературі та педагогічній думці ХІХ ст. *Творча спадщина Тараса Шевченка як чинник національно-патріотичного виховання майбутніх учителів мистецьких дисциплін*. Умань. 2014. С. 28–31.

32. Йовенко Л. І. Воспитание идейно-мировоззренческих ценностей личности в наследии В. Сухомлинского. *Актуальные аспекты фундаментальных и прикладных исследований*. Орел. 2016. Вип. 2. С. 246–249.

33. Йовенко Л. І. Інтерпретація образів героїв української літератури в шкільних підручниках перших десятиліть ХХ століття. *Актуальные научные исследования в современном мире*. Переяслав-Хмельницький. 2017. Вип. 3(23), Ч. 1. С. 37–42.

34. Йовенко Л. І. Патріотичні чесноти та ідея героїчного як провідні орієнтири сучасного навчально-виховного процесу. *Модернізація освітнього середовища: проблеми та перспективи*. Умань. 2017. С. 42–47.

35. Йовенко Л. І. Формування патріота України як сучасна педагогічна проблема. *Формування особистості в багатоступеневій системі освіти: досвід, реальії, перспективи*. Умань. 2017. С. 47–51.

*Опубліковані праці, які додатково відображають
наукові результати дослідження*

36. Йовенко Л. І. Поняття «національний герой» у контексті билин кийського циклу. *Наукові записки науково-дослідної лабораторії «Етнологія Черкаського краю»*. Умань. 2014. С. 52–58.

37. Йовенко Л. І., Денисюк О. Ю. Образ героя в українській літературі та педагогічній думці (XI – XX ст.). Умань. 2017. 160 с.

АНОТАЦІЇ

Йовенко Л. І. Образ героя в українській літературі та його інтерпретація в шкільних підручниках ХХ століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук (доктора наук) зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань, 2018.

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано новий підхід до вирішення важливої й актуальної проблеми, що полягає у виявленні й розкритті тенденцій розвитку образу героя в художніх творах, що вивчалися у середніх навчальних закладах упродовж ХХ століття, його інтерпретації в шкільних підручниках окресленого періоду та визначенні перспектив упровадження виховного потенціалу національного героя української літератури в сучасний освітній процес.

Розкрито міждисциплінарний характер дослідження еволюції образу героя в українській літературі та його інтерпретації в шкільних підручниках ХХ століття, адаптовано методологічний інструментарій історії, філософії, культурології, літературознавства, мовознавства та інших наук.

З'ясовано передумови творення образу героя в українській писемній літературі та педагогічній думці XI – ХХ століть у контексті розвитку поглядів на досконалу особистість (через образи позитивних героїв-добротворців українських народних казок, звитяжців билин, героїв народних дум та історичних пісень, ідеал людини у літописних джерелах та повчаннях XI – XIV століття, в педагогічних теоріях і літературних творах XVI – XVIII століття, концепції героїв у творах І. Котляревського, Лесі Українки, Г. Сковороди, П. Куліша, І. Франка, Т. Шевченка та інших українських письменників, ідеалізованих героїв «добри софреалізму» (жовтєнята-герої, комсомольці-герої, комуністи-герої, герої праці та ін.), образ героя-сучасника – захисника суверенітету України тощо).

У дослідженні обґрунтовано періодизацію розвитку образу героя в шкільних підручниках з української літератури ХХ століття у єдності 5 періодів: 1-й

період – 1900 – 1917 рр.; 2-й період – 1917 – 1920 рр.; 3-й період – 1920 – 1960-і рр.; 4-й період – 1970 – 1980-і рр.; 5-й період – 1991 – 1999 рр.

Розкрито сутність образу героя та його інтерпретацію в шкільних підручниках з української літератури на сучасному етапі (2000 – 2017 рр.);

Визначено причини, що впливали на концепцію героя: внутрішньодержавні (правові, освітні, методичні), особистісні (рівень сформованості національної свідомості, громадянської відповідальності, соціальної активності), ідеологічні (вплив державної ідеології, наявність у громадян сформованих політичних переконань); зміст формування героїчної особистості у спадщині українських педагогів (Г. Ващенко, В. Сухомлинського та ін.).

Уточнено ключові поняття дослідження («герой» – це пасіонарна особистість, яка втілює моральні чесноти й етичні ідеали народу, серед яких – боротьба за певні ідейно-світоглядні цінності, переконання, у його вчинках і прагненнях відображається дух нації, епохи; «образ героя» – створення в художньому творі цілісної, національно-свідомої особистості, діяння якої спрямовані на боротьбу за рідну землю, народ, його незалежність, що набуває науково-ілюстративних, фактографічних та художніх ознак, істотні для автора; «підручник з української літератури» – багатофункціональна модель певного досвіду, що передусім залежить від педагогічної системи та державної політики конкретної історичної доби, є її своєрідним відображенням і впливає на принцип добору авторів та їх творів, на аналіз їх змісту, способи інтерпретації, а також на методичне забезпечення вивчення навчальної дисципліни).

Подальшого розвитку у дослідженні набули: аналіз історіографії проблеми та джерельної бази дослідження; історико-педагогічні рефлексії щодо образу героя у контексті шкільного курсу української літератури; концепція героя пасіонарного типу (поєднує кращі людські особистісні якості з цінностями суспільства, що втілено в художніх творах українського народу); ідеї застосування досвіду патріотичного виховання молоді засобами української літератури, що здійснюється на прикладі вивчення образів героїв за допомогою технології розвитку критичного мислення та застосовується для інтерпретаційного аналізу художнього твору.

Ключові слова: герой, образ героя, інтерпретація, шкільний підручник з української літератури, періодизація розвитку образу героя в шкільних підручниках, XX століття, історико-педагогічні рефлексії, українська література.

Iovenko L. I. The image of the hero in Ukrainian literature and its interpretation in the school textbooks of the XX century. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Scientific thesis for the degree of the Doctor of Pedagogical Sciences (Doctor of Sciences) in the specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. – Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, 2018.

The study comprehensively analyzes the hero's historiography in Ukrainian literature and its interpretation in the school textbooks of the XX century as a scientific problem, its formation in art works and the domestic pedagogical theory, its interpretation in the school textbooks of the XX century, the formation of the personality of the XX century in the theory and practice of modern education system in Ukraine.

The research is based on a chronological and historical approach to revealing the historiography of the hero's image in the process of development of verbal art, the reflection of these changes in Ukrainian literature school textbooks of the XX century. The systematic forming conceptual idea of the study is that changes in the interpretation of the hero's image in the Ukrainian literature school textbooks of the XX century took place in accordance with the socio-economic, political and ideological tendencies of each historical period and were a powerful means of upbringing patriotism and personality of a Soviet man. Heroic image in the study is considered as a significant tool for the formation of patriotic features of the individual, which led to the need to determine the effective forms of its study in the lessons of Ukrainian literature.

The scientific novelty of the research we can see in those that first time in the national history of pedagogy: comprehensively and systematically considered the problem of the evolution of the image of the hero in Ukrainian literature and its interpretation in the school textbooks of the XX century; on the basis of available literature materials the structure of the heroic in the art works was generalized; the interdisciplinary nature of the study of the evolution of the hero's image in Ukrainian literature and its interpretation in the school textbooks of the XX century was highlighted; adaptation of the methodological tools of history, philosophy, culturology, literary studies, linguistics and other sciences has been made; the stages of formation and development of the image of the hero in the national verbal art were distinguished (hero-gods, demigods – fairy-tale heroes – heroic heroes, heroes of chronicles, legends, insults of Kyivan Rus's teachings – heroes of dumas, historical songs, legends, Cossack chronicles, knights and guardians, national heroes in the works of classical literature – the image of a patriot-fighter for independence, an intellectual – «the Soviet hero», «the Red Army», «the Communist», the «worker» – the «ordinary», «degenerated» hero of the literary work – contemporary defender of Ukraine's sovereignty); the main stages of the interpretation of the image of the hero in Ukrainian literature school textbooks of the XX century were determined (stage I – imperial era (1900 – 1917); stage II – period of Ukrainian revolution (1917 – 1920); stage III – pre-war, military and post-war period (1920 – 1960), the IV stage – the «epoch of stagnation» (1970 – 1980), the first years of Ukrainian independence (1991 – 1999)); the main reasons that influenced the concept of the hero were found: internal (legal, educational, methodical), personal (level of formation of national consciousness, civic responsibility, social activity), ideological (influence of state ideology, presence of formed political convictions among citizens); the problem of formation of Ukrainian patriot in the state legislative acts, normative legal documents and pedagogical sources of the XX century was analyzed; the main stages of formation of educational views on the perfect personality of the XXI century and their reflection in normative legal documents of the state were determined; the modern interpretation of the image of the hero in Ukrainian literature school textbooks of the XXI century was learned; the ways of introducing the experience of previous generations in the formation of youth patriotism in the XXI century have been suggested by means of Ukrainian literature.

The results of the research can be used in the scientific and educational-methodical field of modern education. An analysis of the theoretical and methodological foundations of the image of the hero in Ukrainian literature and its interpretation in the school textbooks of the XX century may form the basis for further historical and pedagogical

research as well as the methodology of teaching Ukrainian literature at school. The materials of the dissertation work can be used in institutions of higher education in the process of developing educational courses on the history of pedagogy, ethnopedagogy, Ukrainian literature and methods of teaching of Ukrainian literature at school, Ukrainian folklore, mythology, as well as organizing methodological recommendations for patriotic and heroic upbringing of students and pupils.

The teaching manual «The image of the hero in the art and pedagogical literature (XI – XX centuries)» was developed and implemented in the process of professional training of students of higher pedagogical educational institutions.

Key words: hero, image of the hero, interpretation, school textbook on Ukrainian literature, periodization of the development of the hero's image in school textbooks, the XX century, historical and pedagogical reflections, patriotism, Ukrainian literature.

Підписано до друку 21.01.2018 р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк. 1,9. Обл.-вид. арк. 1,9.
Тираж 100. Зам. 16.

«Видавництво "Науковий світ"»®
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Казимира Малевича (Боженка), 23, оф. 414.
200-87-15, 050-525-88-77
E-mail: nsvit23@ukr.net
Сайт: nsvit.cc.ua